

Հորիզոն

Ապրիլ 2024 / APRIL 2024 / AVRIL 2024

horizon

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 109-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՅԱՈՒԿ
109th ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE
109ème ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

Grocery Store | Bakery | Butchery | Café | Catering

NOW OPEN

**Mississauga
720 Bristol Road West,
ON, L5R 4A5
(905) 502 9292**

← Scan Here To Check Out
Our Weekly Flyer At
www.arzfinefoods.com

**Scarborough
1909 Lawrence Ave East
ON, M1R 2Y6
(416) 755-5084**

← Scan Here for Our
Catering Book At
www.arzfinefoods.com

For The Latest News And Deals Follow Us At:

www.arzfinefoods.com @arzfinefoods

Հայոց Ցեղասպանություն 109 տարի ետք՝ հայրենագրկում կանխելու գրառականը

«Թուրքիա միակ մտաբեռնում մը ունի. անխտիր ամէ՛ն միշոց, ռազմավարական ամէ՛ն նենգութիւն գործ դնել՝ միանգամ ընդմիշտ գերեզմանելու համար Հայ դատը»
Սարգիս Զէյթիեան

1915 թուականի Հայոց Ցեղասպանութենէն 108 տարի ետք, մօտ մէկ տարի Արցախի բնակչութիւնը սովասպանութեան ենթարկելէ ետք, թուրք-ատրպէյճանական յարձակողապաշտ եղեռնագործութեան պատճառով Արցախը բռնազրաւուեցաւ, հայաթափուեցաւ, արցախահայրենիքը հայրենազրկուեցաւ, հայրենիքը կոտորակուեցաւ...:

Երեք տասնամեակ առաջ, 1992 թուականի Ապրիլի 10-ին ատրպէյճանցիներու կողմէ Արցախի Մարազ գիւղը սպանդի ենթարկուեցաւ, որուն ընթացքին խողխողուեցան հարիւր արցախցի անզէն բնակիչ, որոնցմէ 30ը կին: Պաքուի կողմէ, Արցախի հայրենիքը բնաջնջելու ծրագիրը պետական ռազմավարութիւն է, որ գործադրուեցաւ 2023 թուականի Սեպտեմբերին:

21-րդ դարու Հայոց Ցեղասպանութիւնը հետեւանքն էր ազգի անվտանգութեան անուղղայ եւ ուղեկորոյս ռազմավարութեան: Ի հակադրութիւն Պաքուի հայաջնջման վարքագծին, ՀՀ գործող իշխանութիւններու քաղաքական օրակարգը ո՛չ միայն Ցեղասպանութեան կանխարգիլման քարոզչական յստակ ուղեգիծէ գերծ է, այլեւ ճանաչման ու պահանջատիրութեան օրակարգը սկսած են հունաւորել դէպի քաղաքական անձնատուութիւն, որուն գլխաւոր ապացոյցն է 2022 թուականի Յունուար 24-ին ՀՀ վարչապետի կատարած յայտարարութիւնը, ուր ան կը հաստատէր, թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երբեք Հայ Դատի քաղաքականութիւն չէ վարած, իսկ Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացը գլխաւորաբար սփիւռքեան գործունէութեան արդիւնք է: Այս յայտարարութիւնը դարձակէտ կը հանդիսանայ Հայոց պահանջատիրութեան տոմարներուն մէջ, այն առումով, որ Հայաստանի վերանկախացումէն ետք, առաջին անգամ ըլլալով, Հայաստանի Հանրապետութեան գործող իշխանութեանց ղեկավար մը բառացիօրէն կը հրաժարէր Հայ Դատի հետապնդումէն ու պահանջատիրութենէն:

2015 թուականի Հայոց Ցեղասպանութեան 100-ամեակի տարելիցի համակարգող պետական յանձնաժողովին կողմէ հրապարակուած հռչակագիրը կը հաստատէր հայրենիքի արզար իրաւունքներուն համար մղուող պայքարի 100-ամեակի կարգախօսը՝ «Կը յիշեմ եւ կը պահանջեմ», որ իրողութեան մէջ, պատմական յիշողութեան սերունդէ սերունդ փոխանցելու պահանջատիրութեան քաղաքականութեան եւ մարտավարութեան համահայկական ուղեգիծն էր:

1915 թուականի Հայոց Ցեղասպանութեան եւ 21-

րդ դարու Արցախի կորուստի ու հայաթափման դառն պատմական փորձառութիւնը հայրենիքի կը պարտադրեն հաշուեքննութեան ենթարկել ազգի լինելութեան եւ գոյապահպանման հիմնահարցը, միաժամանակ, ազգատիրութեան եւ հայրենատիրութեան գծով ազգն ու սերունդները ազգային գաղափարախօսութեամբ դաստիարակելու անյետաձգելի օրակարգը: ՀՀ գործող իշխանութիւններու կողմէ հայրենի Ժողովուրդին սնուցուող պահանջատիրութենէն այլասերելու եւ զայն թերաբեւոյնութեամբ քարոզչութիւնը վտանգաւոր ճանապարհ է, որուն յետին ծրագիրը՝ «հող եւ տարածքներ՝ խաղաղութեան դիմաց» ազգակործան գաղափարն է:

Դէպի արեւելք թրքացի աշխարհատարածքները մէկ մականի ներքեւ միաւորելու թրքական ծաւալապաշտական դարաւոր ծրագիրը արգելակող միակ քաղաքական գործօնը կը մնան հայրենիքն ու Հայաստանը: Հայոց Ցեղասպանութեամբ նախադրուած Հայաստանն ու հայր ի սպառ անէացնելու Օսմանեան եւ քեմալական թուրքիոյ ծրագրի երկարժամկէտ ու հանգրուանային ռազմավարութիւնը հայկական բարձրավանդակի տարածքները կոտորակելով բռնազրաւել, սկսելով Արեւմտեան Հայաստանէն, Նախիջևան եւ Արցախ: Այսօրուան դրութեամբ, նոյն այդ դարաւոր ծրագրի թիրախն է Սիւնիքը:

Աշխարհաքաղաքական բարդ պայմաններու մէջ յայտնուած հայրենիքին ու հայրենիքի շահերու պաշտպանութեան եւ կենսագործման համար, այսօր անհրաժեշտ է ազգային գաղափարախօսութեան ինքնատիրապետման գծով համընդհանուր զօրաշարժ եւ այդ առաջադրանքը իրագործելու համար օրուան հրամայականն է ապագային իշխանութիւններու հեռացումը եւ ազգային սկզբունքներուն եւ արժեհամակարգին հաւատարիմ՝ որդեգրել քաղաքական այն համոզումը՝ որ մեր պետութիւնը, ազգն ու հայրենի երկիրը կարողութիւնը ունին զարգանալու՝ առանց զիջելու:

Երկու թշնամի երկիրներով շրջափակուած ու գոյութեանական ճգնաժամի մէջ յայտնուած Հայաստանի համար վիճակուած է կամ շարունակական զիջումներով ընդունել թուրք-ատրպէյճանական պարտադրուող նախապայմանները եւ կա՛մ ազգովին միաւորուելու, ինքնակազմակերպուելու եւ յառաջիկայ հանգրուանի գոյապայքարի պատնէշները հզօրացնելու ու ամրադրելու ջանադիր՝ ռազմապատրաստ ու մարտունակ ըլլալ: Այլընտրանքը՝ մեր գոյութեանական կոռուանները ռազմայնացնելն ու ամրոց պետութեան վերածուելն է:

Բովանդակութիւն - Contents - Sommaire

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ
Խ. Տէր Ղուկասեան, էջ 3

«Թուրքիան Սահմանը փակ է պահում, Հա-
յաստանին ճնշում, որ գիշումների գնայ».
Ռուբէն Սաֆրաստեան
Յասմիկ Բալէեան, էջ 6

Եղունք գիւղի ջարդը.
էջ 9

Խամէի պատմութիւնը. Հայ կիներու բռնի
իսլամացումը, էջ 11

Նեմրութի հերոսական դիմադրութիւնը, էջ 13

Վարդենիսի ինքնապաշտպանութիւնը, էջ 14

«Թրֆական արմատներով հայերը»
Արիս Նալջը, էջ 16

Լեզուասպանութիւնն ալ ցեղասպանութիւն
է
Վրէժ Արմէն, էջ 18

100 Years Ago, Martyrs of the Armenian Genocide
Marched Straight to Heaven,
By Simonson Zubair, page 21

Chronology of the Armenian Genocide, page 23

Enquête sur un génocide parfait
Par Tigrane Yégavian, page 27

Մեծ Եղեռնէն փրկուած հայ որբեր Երուսաղէմի մէջ

Յեղասպանության քաղաքականացումը ժխտողականությամբ, փանթություններով և հայության բնաջնջումի ծրագիրը իր լրումին հասցնելու սպառնալիքը

Երբ Փետրուար 1988-ին ծնունդ կ'առնէր Ղարաբաղեան Շարժումը, Սփիւռքը կը գտնուէր Յեղասպանութեան Յիսու-նամեակով սկսած իր քաղաքականացման առաջացած հանգրուանին, որուն ենթահողը Հայ Դատի պահանջատի-րութիւնն էր:

Ապրիլ 1965-ին Միջին Արեւելքէն մինչեւ Եւրոպա, Հիւ-սիսային եւ Հարաւային Ամերիկա կայք հաստատած հայկա-կան կազմակերպուած համայնքները միացեալ ջանքերով փողոց հանած երեք հայ պատմական կուսակցութիւններու ղեկավարութեանց համար պահանջատիրութիւնը համահունչ էր արդարահատոյցին, այսինքն՝ հողերու վերագործին: Այդ նպատակը մնաց գերիշխող համոզում յաջորդ քսանամեա-կին, թէ՛ ակադեմիական, քաղաքական թէ՛ քարոզչական աշ-խատանքները, ինչպէս նաեւ ուժական միջոցառումները ստիպողաբար առաջնահերթային դարձուցին Յեղասպանու-թեան ճանաչման հարցը, որովհետեւ թրքական ժխտողակա-նութեան պետական քաղաքականութիւնը նախանձխնդիր եղած էր միջազգային որեւէ փաստաթուղթի թէ՛ պաշտօնա-կան յայտարարութեան մէջ իրաւական այդ յղացքի վերաց-ման, երբ հարցը կը վերաբերէր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բնակող հայու-թեան ճակատագրին: Թրքական ժխտողականութեան վերջին եւ գերագոյն ճիգը եղաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպու-թեան (ՄԱԿ) Մարդկային Իրաւանց Ենթախանձախումբի 1973-ի տեղեկագրէն Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակման տողը հանել, որով եւ ոճիրը կրնար համարուիլ «կատարեալ», որովհետեւ անոր մասին պիտի չըլլար եւ ոչ մէկ պաշտօնա-կան արձանագրութիւն:

Պետականագործը, բայց ինքզինք որպէս համաշխարհային մասշտապով ներկայութիւն ունեցող մէկ ազգային հաւաքա-կանութիւն ճանչցող Սփիւռքի քաղաքականացման առաջին յաջողութիւնները արձանագրելու սկսան արդէն 1985-ին, երբ Պենճամին Ուիթթերի տեղեկագրով ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Ենթախանձախումբի Տեղեկագրին մէջ վերանշուե-ցաւ Հայոց Յեղասպանութեան փաստը, ինչ որ կարելի է հա-մարել թրքական ժխտողականութեան առաջին ճախողու-թիւնը: Անոր յաջորդեց Եւրոպական Խորհրդարանի 1987-ի որոշումը, ինչպէս նաեւ տարբեր պետութիւններու գործադիր թէ՛ օրէնսդիր իշխանութիւններու մակարդակով հրապարա-կային յայտարարութիւններու, ի մասնաւորի նախագահներ Ֆրանսուա Միթերանի (Ֆրանսա, 1986) եւ Բաուկ Ալֆոնսինի (Արժանթին, 1987) հրապարակային յայտարարութիւնները:

Նոյն այդ քսանամեակին, հայրենի հայութիւնն ալ խորհրդային կարգերու պայմաններուն մէջ իր քաղաքակա-նացման իւրայատուկ գործընթացը սպրած էր՝ 1965-ին Երե-ւանի մէջ «ՄԵՐ հողերը, հողերը» կարգախօսով գանգուածա-յին ինքնաբուխ ցոյցերով սկսած Հայոց Յեղասպանութիւնը խորհրդային լուծութենէն դուրս բերելու, եւ առնուազն Խորհրդային Հայաստանի սահմաններէն ներս պաշտօնակա-նացնելու նախաձեռնութիւններով: Միակուսակցական ամ-բողջատիրական համակարգի բոլոր սահմանափակումներով, հայրենի հայութեան յետ-1965 քաղաքականացման գործըն-թացը իր բոլոր երեսներով յատուկ քննարկման եւ տեսական բանաձեւման ու համապատասխան մասնագիտական թէ՛ հանրային քննարկման կարիքը ունի տակաւին, որպէսզի կա-րելի ըլլայ երկու գուգահեռ բայց իրարմէ տարբեր ոլորտնե-

րու մէջ տեղի ունեցած գոյգ զարգացումները իրարու հետ բաղդատել եւ անոնց հասարակաց յայտարարները, ինչպէս նաեւ տարբերութիւնները, բացայայտել: Հայ քաղաքական մտածողութիւնը մինչ օրս նման նախանձխնդրութիւն, կամ թէ՛ կողմ եւ լոկ մտաւորական հետաքրքրութիւն, չէ ցուցաբե-րած: Շատ հաւանաբար որովհետեւ 1988-ին Ստեփանակերտի թէ՛ Երեւանի մէջ հնչած «Միացո՛ւմ» հզօր կարգախօսը Սփիւռքի մէջ թերեւս անխուսափելիօրէն ընկալուեցաւ որպէս ազգային միասնականութեան կոչ, գոր Սփիւռքը, իր ճակա-տագրի իտէչակական պատումին մէջ, կը սպասէր...

Ինչպէս համաշխարհային հանրային կարծիքը, Սփիւռքն ալ անակնկալի եկաւ ի տես Ղարաբաղեան Շարժումի զանգ-ուածային երեւոյթին: Հետեւաբար, եւ թերեւս հասկնալիօրէն, Սփիւռքը այդ երեւոյթը ընկալեց իր քաղաքականացման հայելիին ընդմէջէն. Ղարաբաղեան Շարժումը Հայ Դատի պահանջատիրութեան նոր հանգրուանն էր Յեղասպանու-թեան միջազգային ճանաչման եւ արդարահատոյցի տրամա-բանութեան ընդմէջէն, թէ՛ եւ ոչ մէկ սփիւռքեան կազմակեր-պութիւն երբեւիցէ մտածած կամ պատրաստուած ըլլար նման բախտորոշ անկիւնադարձի մը: Աւելորդ է նշել, որ Սոււկա-յիթի փոկորմները անխուսափելիօրէն Սփիւռքի, եւ թերեւս համայն հայութեան, հաւաքական յիշողութեան մէջ վերա-կենդանացուցին Յեղասպանութեան եւ փանթութեան պատմա-կանութեան ընդմէջէն, հայութեան առանձին մնայր եւ ինքնապաշտ-պանութենէն զատ այլ երաշխիք չունենալը: Հետեւաբար, համասփիւռքեան կազմակերպական կառոյց եւ զօրաշարժի կարողականութիւն ունեցող բոլոր կազմակերպութիւնները Փետրուար 1988-ին յաջորդած ամիսներուն արդէն որոշում առած էին հայրենիք վերագործի գործընթացը սկսելու: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան 24-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը՝ Դէպի Երկիր թերեւս ամէնէն պատկերաւոր եւ պատմական զգացողութեան համահունչ կը ներկայացնէ սփիւռքեան այդ օրերու հոգեմիժճակը եւ համոզումը:

Դէպի Երկիր գործընթացը, սակայն, չկարողացաւ օրին հասկնալ, թէ Ղարաբաղեան Շարժումէն ծնած անկախացման ծրագիրը եւ անոր ղեկավարութիւնը ի դէմս Հայոց Համագ-գային Շարժումին այնքան ալ տրամադիր չէր առնուազն կամընթէ Հայ Դատի պահանջատիրութեան տրամաբանու-թիւնը այն օրերուն կազմաւորուող «պետական մտածողու-թեան» հետ: Ընդհակառակը, Թուրքիոյ հետ յարաբերու-թիւններու բնականոնացման փութկոտութիւնը եւ նորան-կախ պետութեան միջազգային յարաբերութիւնները «պրագ-մատիզմ»ի պրիսմակով սահմանելու որոշումը առաջնորդեց յաճախ շատ կոպիտ կերպով արտայայտուած խզումի, որ հա-սած մինչեւ Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը որակելու «ուրվանչիզմ», եթէ ոչ ազգայնամոլութիւն: Ինչ որ չէր կրնար չյուշել սթալինեան սարսափի տարիներուն բանաձեւ-ուած պոլշեիկեան պաշտօնական պատմութիւնը, ըստ որուն Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին Օսմանեան Կայս-րութեան հայկական վիլայէթներու մէջ բնակող հայութեան բնաջնջումի պատասխանատուութիւնը թուրք եւ հայ ազ-գայնամոլներու պատճառով էր: Օրուայ քաղաքական տիրող ուժը, որ հակառակ իր սկզբնական վերապահութեան համա-ձայնած էր Անկախութեան Հռչակագրի 11-րդ կէտով պետա-կան յանձնառութիւն վերցնել սատար կանգնելու «1915 թուականին Օսմանեան Թուրքիայում եւ Արեւմտեան Հա-

յաստանում Հայոց Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործին», համոզուած կը թուէր ըլլալ որ այդ կէտի որդեգրումով ալ կ'աւարտէր իր յանձնառութիւնը: «Դեկլարատիւ» բնոյթի յանձնառութիւն, որ չէր ենթադրեր որեւէ գործնական նախանձախնդրութիւն զայն արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին բերելու, կամ անոր մասին մտածելու ազգային ապահովութեան ռազմավարութեան տրամաբանութեան ընդմէջէն:

Այդ խզումը բացայայտ դարձաւ մանաւանդ անկախութեան եւ Արցախեան Առաջին Պատերազմի աւարտին յաջորդած չորս տարիներու Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու շատ ցաւոտ հանգրուանին, որուն կրկին անդրադառնալու կարիք չկայ: Ոչ ալ պէտք կայ նժարի վրայ դնել մէկ կողմէ օրուայ իշխանութիւններու վարքագիծը Սփիւռքի հանդէպ եւ միւս կողմէ՝ Սփիւռքի պատրաստակամութիւնը հասկնալու պետութեան մը մտահոգութիւններէն բխած առաջնահերթութիւնները: Անհրաժեշտ է սակայն բանաձեւել այդ խզումին առաջնորդած Յեղասպանութեան քաղաքականացումը, այսինքն՝ Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու օրակարգին խնդրայարոյց տեղադրումը ընդհանրապէս, եւ ՀՀ արտաքին քաղաքականութեան ոլորտին մէջ անոր ընդգրկումը մասնաւորապէս: Այսինքն՝ ո՞րն է խորքային այն տարբերութիւնը, ուր Հայ Դատի պահանջատիրութեան եւ ՀՀ պետական մտածողութեան տրամաբանութիւնները իրարու կը բախին կամ կը դժուարանան համախոհութիւն գոյացնել:

Խորքային այդ տարբերութիւնը, ինչպէս երբեմն միամիտ, պարզունակ կամ չարամտօրէն կը բացատրուի, Արեւմտահայաստանը կամ Թուրքիայէն հողային պահանջիրութեան անմիջականութիւնը չէ, այլ՝ Յեղասպանութիւնը ժխտելու թրջական պետական քաղաքականութիւնը: Սփիւռքի քաղաքականացումը, փաստօրէն, ծնունդ առաւ որպէս բողոք եւ ըմբոստութիւն Յեղասպանութեան յաջորդած յիսուն տարիներուն Թուրքիոյ կողմէ յաջողութեամբ կիրարկուած ժխտողական քաղաքականութիւնը, որ, միջազգային, ներառեալ Խորհրդային Միութեան, մեղսակցութեամբ, լռեցուցած եւ մոռացութեան մատնած էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հայութեան բնաջնջման պետական ոճիրը եւ անոր բոլոր հետեւանքները ներառեալ պատմականօրէն հայկական հողատարածքներու գաւթումը: Սփիւռքի համար, հետեւաբար, թրջական ժխտողականութիւնը ընկալուած է որպէս գոյութեանական սպառնալիք: Անկախ Հայաստանի պետական մտածողութեան համար թրջական ժխտողականութեան ընկալումը որպէս սպառնալիք շատ հաւանաբար չթուէր այնքան գոյութեանական, որքան որ պարագայ էր սփիւռքեան ընկալման: Արդէն միջազգայնօրէն ճանչցուած անկախ պետութեան մը սահմաններուն մէջ բնակչութեան աւելի քան ինիսուն տոկոսը կազմող Հայութեան համար ինքնութեան պահպանումը քաղաքական խնդիր չէր, այնպէս ինչպէս պարագայ էր Սփիւռքի հայապահպանման ծրագրին: Առաւել՝ դժուար եթէ ոչ անկարելի էր դրացի եւ տարածաշրջանին մէջ ապահովութեան թէ՛ տնտեսական զարգացման համար իր աշխարհաքաղաքական կշիռը ունեցող երկրի մը հետ բարի դրացիական յարաբերութիւններ հաստատել եւ առեւտուրի համար սահմանները բանալ, եթէ ժխտողականութիւնը ընկալուէր եւ բանաձեւուէր որպէս ազգային ապահովութեան սպառնալիք:

Թրջական ժխտողականութեան սպառնալիքի այս խորքային տարբերութիւնը որ յատկանշեց Յեղասպանութեան քաղաքականացումը անկախութեան անմիջականօրէն յաջորդած հանգրուանին բնականաբար առընչակից էր փանթրքական ծրագրի ներկայացուցած վտանգի ընկալման: Փանթրքիզմը որպէս գաղափարախօսութիւն եւ աշխարհաքաղաքական ծա-

ւալապաշտութեան ծրագիր Յեղասպանութիւնը բացատրող առաջին պատճառական գործոնն է: Այսինքն՝ հայութեան բնաջնջումը միայն «հայկական հարց» ի լուծումը չէր, այլ՝ հայապատկան պատմական հողատարածքներու բռնազաւթումն ու թրջացումը: Այս առարկայական փաստը հարցականի տակ չէր դրուած Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի պահանջատիրութեան աշխուժացման տարիներուն: Աւելի՛ն, Արցախեան առաջին պատերազմի ռազմաքաղաքական ղեկավարութեան համար փանթրքական սպառնալիքի առկայութիւնը հարցականի տակ չէր դրուէր: Ի մասնաւորի երբ ռազմաճակատին վրայ առաջնահայեցող կողմը Գորշ Գայլերու խմբաւորման խորհրդանիշներով մեքենայի, գէնքի թէ՛ տարազի փաստերը չէին պակսեր: Տակաւի՛ն Ղարաբաղեան Շարժման ծնունդի ամիսէն սկսեալ թուրք-առաջնահայեցող «եղբայրութեան» հրապարակային արտայայտութիւնները իրարու կը յաջորդէին: Վերջապէս, Թուրքիան եղաւ, որ Հայաստանի հետ սահմանի փակման նախաձեռնեց եւ սպառնաց միջամտել, որուն այն ժամանակ, 1993-ին, շատ կոշտ պատասխանեց Ռուսիոյ Դաշնութեան Պաշտպանութեան Նախարարը, զգուշացնելով որ այդ մէկը կրնար առաջնորդել «երրորդ համաշխարհային պատերազմի»: Փանթրքիզմի այժմէականացման այս բոլոր նշանները, սակայն, չհամոզեցին Հայաստանի առաջին կառավարութեան պետական ղեկավարութեան: Ընդհակառակը, ճիշդ եղաւ այդ ծրագրի թէ՛ գաղափարախօսութեան կարեւորութիւնը նսեմացնելու եւ այժմէականացումը ժխտելու կամ անտեսելու: Կրնար այդ մէկը մարտավարական քայլ ըլլալ Թուրքիան եւ Ատրպէյճանը տարբերելու, եւ այդ ձեւով առաջը առնելու անոնց մերձեցման, կամ յաւելեալ մերձեցման: Թէ՛ որքանով այս համոզումը կամ դիւանդանագիտական մարտավարութիւնը կ'արդարացուէր՝ առանձին հարց է, իրողութիւնը կը մնայ այն որ փանթրքիզմի մասին Հայ Դատի պահանջատիրութեան եւ քաղաքական մտածողութեան ընկալումներու տարբերութիւնը վերածուեցաւ Յեղասպանութեան քաղաքականացման երկրորդ պատճառի:

Յեղասպանութեան քաղաքականացման առաջին հանգրուանը յատկանշուեցաւ մօտեցումներու բախումով, որ իր գագաթնակէտին հասաւ երբ ՀՀ առաջին Նախագահը Յեղասպանութիւնը մերժեց ներառել քաղաքական օրակարգին եւ զայն համարեց պատմաբաններու յատուկ թեմայ: Այդ տրամաբանութեամբ ալ բանաձեւուեցաւ խզումը, ընդ որում Յեղասպանութեան պահանջատիրութիւնը որակուեցաւ որպէս «յիշողութեան քաղաքականութիւն», որ ոչ միայն խոտոր կը համեմատի պետական մտածողութեան, այլ խոչընդոտ է անկախ պետականութեան զարգացման: Յեղասպանութեան քաղաքականացումը այդ տարիներուն վերածուեցաւ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու համակարգը կազմաւորած ազդակներէն մէկը, որ 1998-էն սկսեալ չունեցաւ այն լարուած ու բախումային իրավիճակը որով յատկանշուած էր նախորդ չորս տարիներուն: Պատճառը՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի հրաժարականէն յետոյ իշխանութեան հասած Ռոպերթ Քոչարեանի կողմէ Յեղասպանութեան հարցին հանդէպ նոր մօտեցումն էր, ընդ որում Յեղասպանութիւնը ներառուեցաւ քաղաքական օրակարգին, ընդհուպ մինչեւ յղացքին ընդգրկումը արտաքին քաղաքականութեան խօսույթին եւ տարբեր հարթակներէ, ի մասնաւորի՝ ՄԱԿ-ի, միջազգային հանրային կարծիքին ուղղուած յայտարարութիւններուն մէջ: Ինչ կը վերաբերի Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններուն, 1998-էն սկսեալ եւ յաջորդ քսան տարիներուն առաջին Նախագահի օրերուն բանաձեւուած սկզբունքը՝ «առանց նախապայմաններու յարաբերութիւններ» մնաց ուղեւշային:

Նախագահ Ռոպերթ Քոչարեանի այս շրջադարձը կարծես ինչ որ համախոհութիւն բերաւ Հայ Դատի պահանջատիրու-

թիւնն ու պետական մտածողութիւնը արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ: Այս փոխադարձ հասկացողութիւնը, սակայն, անլոյծ ձգեց թրքական ժխտողականութեան ընկալման եւ փանթուրքիզմի այժմէականութեան մասին մօտեցումներու տարբերութեան խնդիրը: Ինչ կը վերաբերի թուրքիոյ հետ «առանց նախապայմաններու յարաբերութիւններ» ուղենշային սկզբունքին, անոր քննական/քննադատական վերլուծումը կամ բանավէճը հրապարակային թէ մասնագիտական հարթակներու վրայ, եթէ նոյնիսկ պարբերաբար տեղի ունեցան, որեւէ յատկանշական եզրակացութեան չյանգեցան: Փաստօրէն, Հայ-Թրքական Հաշտեցման Յանձնախումբին թէ Փրոթոքոլներու գոյգ իրադարձութիւններն ու անոնց ստեղծած առաւել թէ նուազ լարուածութիւնը Սփիւռք-Հայաստան յարաբերութիւններուն մէջ եկան ցոյց տալու, որ թրքական կողմը երբեք չէ ընդունած «առանց նախապայմաններու» սկզբունքը: Ընդհակառակը, յատկապէս Յեղասպանութեան պահանջատիրութեան հարցով Անգարան հաստատ մնացած է զայն չեղարկելու իր նախապայմանին վրայ: Ինչ որ երեւանի համար երկկողմանի յարաբերութիւններ սկսելու համար Յեղասպանութեան հարցով զիւնադիտականօրէն թէ՛ բանակցութիւններու սեղանին վրայ, թէ՛ ալ Սփիւռքի հետ յարաբերութիւնները չլարելու նախանձախնդրութեամբ «մանևերելու» քիչ միջոց ձգած է:

Սերժ Սարգսեանի կողմէ 2010-ին Փրոթոքոլներու սառեցումով եւ Յեղասպանութեան Հարիւրերորդ Տարելիցի նախապատրաստութեան ակտիւ համագործակցութեան տարիներուն կը թուէր, թէ ի վերջոյ Յեղասպանութեան հարցով Հայաստան-Սփիւռք պիտի հասնէին համախոհութեան այն մակարդակին, որ հարցի քաղաքականացումը այլեւս բացառուէր: Եւ, իրօք, Համահայկական Հոռնեցող, այսինքն՝ ստեղծող, եզակի փաստաթուղթ մըն է, կարծես թէ տուաւ այն վստահութիւնը, որ արդարահատոյցի հանգրուանի յայտարարումով Հայ Դատի պահանջատիրութիւնն ու պետական մտածողութիւնը պիտի ընթանային դէպի կամընդմեջ եւ թեւեւ համագործակցութեան հայեցակարգ: Փաստօրէն, Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի աշխատանքները կարեւոր յառաջընթաց արձանագրեցին՝ «արդարահատոյց» հասկացողութիւնը բանականացման, յստակեցման եւ օրակարգի վերածելու փաստաթուղթի մը պատրաստութեամբ, իսկ հայկական զիւնադիտութիւնը ՄԱԿ-ի ոլորտին մէջ աննախընթաց նախաձեռնողականութիւն ցուցաբերեց: Կարեւոր է նշել, սակայն, որ այդ տարիներուն էր նաեւ, որ թուրքիոյ մէջ էրտոզյանի իշխանութեան ամբարձրումով եւ արտաքին քաղաքականութեան նշօ-Օսմանեան շրջադարձով, Ատրպէյճանի հետ յարաբերութիւնները ռազմավարական նոր մակարդակ նուաճեցին եւ այդ մէկը շատ բացայայտօրէն դրսեւորուեցաւ Քառասունչորսօրեայ Պատերազմին: Միեւնոյն ժամանակ, Ռուսիոյ միջազգային քաղաքականութիւնը շրջադարձ կատարեց դէպի աւելի ակտիւ ռազմական միջամտութիւն՝ Եւրասիական այն աշխարհատարածքին մէջ, ուր նախկին Խորհրդային Միութիւնն էր, եւ որ Մոսկուա միշտ ալ սահմանած է որպէս իր ազգային ապահովութեան համար անհրաժեշտ ազդեցութեան գօտի: Սուրիոյ պատերազմը եկաւ փորձադաշտ մը ըլլալու ռուս-թրքական մերձեցման, որ 2015-էն սկսեալ սերտաճեցաւ եւ Կովկասի մէջ թարգմանուեցաւ Ատրպէյճանի դարպասման քաղաքականութեամբ ի զին իր ռազմավարական դաշնակից Հայաստանի տուած առաջնահերթութեանց եւ առանձնաշնորհումներու նուազեցման, ինչպէս երեւան ելաւ 2016-ի Քառօրեայ Պատերազմին եւ անկէ անմիջապէս յետոյ Մոսկուայի պաշտօնական յայտարարութիւններուն ընդմէջէն: Այս բոլորը կ'արձանագրուի առ ի յիշեցում, որ 1920-21 թուականներու պոլշեկ-քեմալական հա-

մագործակցութեան ծանր գին վճարած էր Հայաստանը, ընդ որում նաեւ հայ ժողովուրդի դէմ պետական ոճիրի լուեցման պարտադրանքով:

Այս յետադարձ ակնարկով Յեղասպանութեան քաղաքականացման վերլուծումը անհրաժեշտ է, որովհետեւ Քառասունչորսօրեայ Պատերազմի ու Արցախի հայաթափման ճակատագրական անկիւնադարձը հարցը կրկին օրակարգի բերած են, եւ շատ աւելի սուր կերպով: Որքան ալ որ պարտուած եւ Արցախը ուրացած իշխանութիւնները լռեն այդ մասին, փանթուրքիզմն ու թրքական ժխտողականութիւնը գոյութեանական սպառնալիք են Հայաստանին: Իսկ թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու բնականոնացման նորագոյն ուղենիշը կը թուի ըլլալ՝ յարաբերութիւններ հին թէ նոր բոլոր նախապայմաններով... Իայց իշխանութիւնները կարծես կը հաւատան, որ բոլոր պահանջուած գիշումները կ'արդարացուին ի զին խղաղութեան: Թէկող եւ այդ խղաղութիւնը յանգի նուազագոյնի հասցունած հողատարածքի մը Երեւանեան անկլաւի մը տեսքով, ուր պահպանուի պետական իրաւականութեան ձեւականութիւն մը, որ իրողականօրէն պիտի ըլլայ թուրք-ատրպէյճանական գերակայութեան ենթիշխանութիւն մը:

Այս ծայրայեղ տիւթոփիան է թերեւս այն «գրօ կէտը» որմէ ամէն ինչ վերսկսելու մասին ակնարկած էր Քառասունչորսօրեայ Պատերազմի պարտութեան եւ անոր յաջորդած բոլոր աղէտներուն գերագոյն պատասխանատուն, 9 Նոյեմբեր 2020-ի Եռակողմանի Համաձայնագրի ստորագրումէն յետոյ իր Ամանորեայ ուղերձին մէջ, երբ արդէն յստակացուցած էր, որ ոչ միայն պիտի չհրաժարի, այլ իշխանութեան վրայ մնալը իր առաջնահերթային նպատակն է:

Կը մնայ, որ այդ «գրօ կէտ»էն ամէն ինչ վերսկսելը կը նշանակէ հայ ժողովուրդի պատմական յիշողութեան ուրացումի համահունչ խեղաթիւրումի գինով հաւաքական նոր ինքնութեան մը կերտումը, որուն նախաքայլերը արդէն կը տրուին: Այդ «գրօ կէտ»էն ամէն ինչ վերսկսելը նաեւ կ'ենթադրէ, որ ցեղասպանութեան ոճիրը իր լրումին պիտի հասցուի՝ թրքական ժխտողականութեան թէկող եւ լուռ ընդունումով: Ենական կրնայ թուիլ, բայց Արցախը Ատրպէյճանական կազմին մէջ ճանչցած եւ հայրենիքէն տարածքներ յանձնած եւ յաւելեալ զիջումներու պատրաստ մէկու մը համար Յեղասպանութեան փաստին մասին լռելը, կամ մինչեւ իսկ անոր ուրացումը այնքան ալ անսպասելի չէ: Ի վերջոյ, Սփիւռքի գործերու իր յանձնակատարը արդէն հարցականի տակ դրած է Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման «յաւելեալ արժէքը» Հայաստանի համար, եւ իր անմիջական շրջապատէն պատգամաւոր մը թուրքիոյ հետ «չլնամասնանք» սփիւթութիւնը բանաձեւած է:

Թէ քանի՞ հայ կրնայ ինքզինք տեսնել հաւաքական ինքնութեան այն հայելիին մէջ, գոր պարտուած իշխանութիւնները այսօր կը պարտադրեն, քանի՞ հայ պիտի չհրաժարի այդ «հայութեան» հարցումներ են, որոնք այսօր արդէն սպառնացող այս տիւթոփիային նկատառումէն կը բխին: Պարզ է, որ այս տիւթոփիան կարելի է չեղարկել միայն այս իշխանութիւններու հեռացումով, որուն համար ալ պիտի յուսալ, որ ընդգիծութիւնը ի վերջոյ յաջողի միասնական ճակատ կազմել եւ ժողովուրդին համոզել, որ այլընտրանք կայ: Մինչ այդ, Սփիւռքին կը մնայ դիմադրաւել Յեղասպանութեան քաղաքականացման այս նորագոյն եւ վտանգաւոր հանգրուանը եւ պատրաստուիլ՝ լաւագոյն պարագային նոր իշխանութիւններու հետ Յեղասպանութեան հիմնահարցը ազգային օրակարգի վրայ ամէն քաղաքականացումէ հետո պահող համագործակցութեան մը հայեցակարգ ճշդելու, եւ յոռեգոյն պարագային ազգակործան տիւթոփիայի սփիւռքացումը մերժելու:

Խ. Տէր Ղուկասեան

«Թուրքիան սահմանը փակ է պահում, Հայաստանին ճնշում, որ զիջումների գնայ». Ռուբէն Սաֆրաստեան

«Հորիզոն»-ի գրող Գալինա Կարապետյանը, թրքագետ Ռուբէն Սաֆրաստեանն է: Զրուցել ենք Հայաստանում տիրող իրավիճակի, անվտանգային խնդիրների, Թուրքիայի եւ Ատրպէյճանի նկրտումների, սպասուելիք իրադարձութիւնների մասին:

- Հայոց Ցեղասպանութիւնից 108 տարի անց՝ 2023 թուականին, արցախահայուքինը ցեղասպանութեան ենթարկուեց: Այժմ ո՞րն է թուրք-ատրպէյճանական տանգրամի նկատակը:

- Հայաստանի հետ կապուած՝ երկու խնդիր կայ, որոնք իրենք փորձում են լուծել. առաջինն այսպէս կոչուած «խաղաղութեան պայմանագիր»-ն է Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի միջեւ՝ Ատրպէյճանի մաքսիմալիստական (առաւելագոյն - իմքե.) պայմանների հիման վրայ: Հիմա տանգրամը դրա վրայ է աշխատում: Երկրորդ նպատակը այսպէս կոչուած «Զանգեզուրի միջանցք»-ն է. սա խնդիր է, որ դրել են իրենց առջեւ: Դժուար է ասել՝ իրենք դա կը փորձեն համատեղել պայմանագրի հետ, թէ՛ կը դիտարկեն որպէս երկրորդ քայլ: Կարծում եմ՝ այժմ այս երկու խնդիրներն է տանգրամն իր առջեւ դրել: Հետագայում կը լինեն նաեւ այլ խնդիրներ:

- Հնարաւոր է, որ Ատրպէյճանը դարձնուի ցեղասպանական գործողութիւնների անցնի, եթէ չկատարուի Տաուշից գիւղեր յանձնելու պահանջը:

- Ցեղասպանական գործողութիւններ՝ ոչ, բայց կարող է յարձակուել: Ոչ ոք չի կարող երաշխաւորել, որ չի յարձակուել: Եթէ Ատրպէյճանի հռետորաբանութիւնն ուսուցանւի իրենք, դա շատ հաւանական է թուում:

- Ինչպէ՞ս է գնահատում Հայաստանի կատարած դիւանագիտական աշխատանքը միջազգային հարթակներում: Ատրպէյճանի իրագործած ռեպրեզենտացիաների մասին բազմաթիւ փաստեր կան. դրանք սպառնալից են, որոնց միջոցով հնարաւոր է Ատրպէյճանին պատժել:

- Միջազգային հարթակներ

ում աշխատանքը մի քանի ուղղութիւններով է. մէկը դիւանագիտական ուղղութիւնն է, միւսը իրաւական խնդիրներն են: Ցաւօք, իրաւական խնդիրների առումով ես առանձնապէս լաւատես չեմ՝ չնայած Լուիս Մորենո Օքամպոյի (Միջազգային քրէական դատարանի առաջին գլխաւոր դատախազ, աշխարհահռչակ Հարվարդի եւ Եյլի համալսարանների դասախօս) յայտնի գեկոյցը (https://luismorenoocampo.com/lmo_en/report-armenia/) կայ, որտեղ ինքն ապացուցում է, որ Ատրպէյճանն Արցախում ցեղասպանութիւն է իրականացրել: Բայց, միջազգային իրաւական հարթակներում, ինչպէս փորձը ցոյց տուեց, շատ դժուար է հասնել արդար լուծումների՝ յոգուտ մեզ: Իսկ դիւանագիտական աշխատանքը կայ, Հայաստանի դիվանագիտութիւնն ակտիւ է, բայց որքանով է դա արդիւնք տալիս, սա է խնդիրը: Հայաստանն ակտիւ է Արեւմտեան դիւանագիտական հարթակներում, որը շատ կարեւոր է Հայաստանի համար՝ իր կայքերը դիւերսիֆիկացիա անելու համար: Բայց որքանով դա կարող է նպաստել մեր անվտանգութեան խնդիրների լուծմանը, շատ մեծ հարցական է: Ես՝ որպէս պատմաբան, որպէս մարդ, որը հետաքրքրուած է նաեւ միջազգային յարաբերութիւններով, բացարձակ լաւատես չեմ, որ Արեւմուտքը կարող է մեզ ռազմական աջակցութիւն ցուցաբերել կամ անվտանգութեան երաշխիքներ տալ. ո՛չ, դա չի լինի: Ատրպէյճանի վրայ կարող են ինչ-որ ճնշումներ գործադրուել, որոնք որոշիչ չեն:

- Իսկ Արեւմուտքի հետ սերտացմանը զուգընթաց՝ Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւնների վատացումը ի՞նչ անցանկալի արդիւնքի կարող է յանգեցնել:

- Համոզուած եմ, որ Հայաստանը պէտք է ամէն ինչ անի, որ Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւններն այնքան չվատանան, որ կարմիր գիծն անցնի, որի պարագայում այլեւս յետդարձ չի լինի: Կարծում եմ, որ ներկայ փուլում Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւններն այնքան էլ վատ չեն. ակելի շուտ երկու կողմից հետորոշա-

նութեան մակարդակով հնչում են քննադատական ձայներ, բայց իրականում մենք չենք տեսնում ոչ մի քայլ այս երկու երկրների կողմից, որը ցոյց է տալիս, թէ յարաբերութիւնները վատացել են: Դեռ կարմիր գիծը չի հատուել: Շատ կարեւոր է, որ չհատուել: Հայաստանի համար Ռուսաստանի հետ դաշնակցային յարաբերութիւնները կարեւոր նշանակութիւն ունեն:

- Իսկ ի՞նչ կ'աւել Հաւաքական անվտանգութեան պայմանագրի կազմակերպութեան (ՀԱՊԿ) հետ յարաբերութիւնների եւ Հայաստանի իշխանութիւնների՝ Զուարթնոց օդանավակայանից ռուս սահմանապահների դուրս բերելու պահանջի մասին:

- Հայաստանը ՀԱՊԿ-ից դուրս չի գալիս, դրա աշխատանքները չի խոչընդոտում, դէմ դուրս չի գալիս այն փաստաթղթերին, որոնք ընդունում է այս կազմակերպութիւնը: Հայաստանը սառեցրել է իր մասնակցութիւնը, մինչեւ տեսնի՝ ինչ կը լինի: Միւս կողմից՝ կայ Ուզբեքիստանի օրինակը. ժամանակին այս երկիրը դուրս եկաւ ՀԱՊԿ-ից, բայց Ռուսաստանի հետ հիմա էլ շատ լաւ յարաբերութիւններ ունի: Դեռեւս 1990-ականներին, 2000-ականների կէսերին մենք բոլորս էլ գիտէինք, որ ՀԱՊԿ-ն իրականում ոչ մի ազդեցութիւն չունի, այնպիսի կառոյց է, որը դեռ չի կայացել: Այնպէս որ, Հայաստանի յարաբերութիւնների սառեցումը ՀԱՊԿ-ի հետ, կարծում եմ, չի ազդում հայ-ռուսական յարաբերութիւնների իրական մակարդակի վրայ: Իսկ Զուարթնոցում եղած սահմանապահներն ընդամէնը մի քանի հոգի էին: Այդ սահմանապահներն 90-ական թուականների սկզբներին եկել էին, քանի որ Հայաստանն ի վիճակի չէր տուեալ աշխատանքներն իրականացնելու, իսկ հիմա իրականացնում է: Ես այս հարցում խնդիր չեմ տեսնում:

- Ի՞նչ անվտանգային խնդիրներ ունենք: Արդեօ՞՞ք անդունդի եզրին ենք, եւ գուցէ, արդէն պետականութիւնը կորցնելու վտանգի առջեւ կանգնած:

- Չեմ կարող ասել, որ դա այդպես է: Պատերազմի վտանգն է ու՛այ: Ատրպէյճանը կարող է յարձակուել: Ընդ որում, մենք այդ պատերազմին պատրաստ չենք. դա ակնյայտ է: Պատերազմի ժամանակ զէնք-զինամթերք ենք կորցրել: Այդ կորուստը համարելը շատ դժուար է: Ռուսաստանն իր պարտաւորութիւնները չկատարեց զէնքի մատակարարման, բանակի վերափոխումների առումով: Հիմա Հայաստանը ստիպուած է այլ աղբիւրներ դնել զէնք բերելու համար, որը բարդ է: Բայց, մենք տեսնում ենք առաջընթաց՝ ի հարկէ սահմանափակ: Զէնք բերել-հասցնելն էլ դժուար է: Վրաստանն ու Իրանը որոշակի խնդիրներ են դնում Հայաստանի առաջ: Այնպէս չէ, որ միանգամից բացում են, ասում են՝ եկէ՛ք, ինչքան ուզում էք, զէնք բերէք: Ծանր է իրավիճակը: Մենք մինչեւ հիմա համոզուած էինք, որ ինչ էլ լինի, Ռուսաստանը մեր մէջքին կանգնած է. փաստօրէն, մեր պետականութիւնն այդ գաղափարի հիման վրայ էր զարգանում: Իսկ հիմա դա չկայ: Մենք տեսնում ենք, որ այդպէս չէ. Ռուսաստանն ընտրել է այլ քաղաքականութիւն, ինչպէս իրենք են ասում՝ հաւասար հեռուորութիւն Հայաստանից ու Ատրպէյճանից: Իրենց նպատակներից ու շահերից ելնելով՝ ինչպէս իրենք են ձեւակերպում, Ուրբանիայում ընթացող պատերազմից ելնելով՝ գործում են: Դրա համար հիմա այս փուլում ենք: Մենք մեր յոյսը դրել էինք Ռուսաստանի վրայ, բայց տեսնում, որ դա այնքան էլ իրական չէ: Հիմա պէտք է փորձենք ուրիշ հնարաւորութիւններ գտնել մեր անվտանգութիւնն ապահովելու համար: Բայց, ասել որ մենք անդուռի եզրին ենք կանգնած... ես դա էմոցիոնալ գնահատական եմ համարում:

- Հայ-թուրքական յարաբերութիւններն ինչպէ՞ս կը գնահատէք: Արդեօ՞՞ք կարող եմ առաջիկայում հայ-թուրքական սահմանի բացման հետ կապուած՝ նորից խօսակցութիւններ լինել եւ ըստ այդմ՝ Հայոց ցեղասպանութեան 60-ամեակից ու մեր պահանջատիրութիւնից հրաժարուելու պահանջներ հնչել թուրքիայի կողմից:

- Թուրքիայի իշխանութիւնները, որքանով հասկանում եմ, որոշում ունեն Հայաստանի հետ յարաբերութիւնների բնագաւառում ոչ մի քայլ չանելու, մինչեւ Հայաստանն ու Ատրպէյճանը չստորագրեն պայմանագիր՝ Ատրպէյճանի մաքսիմալիստական

(առաւելագոյն - իմք.) պահանջների հիման վրայ: Սա իրենց որոշումն է, որը չեն փոխի: Ինչքան էլ խօսակցութիւններ լինեն, մէկ է, չպէտք է ակնկալել, թէ Թուրքիան ինչ-որ քայլ կ'անի Հայաստանի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորելու առումով: Մինչեւ այդ պայմանագիրն իրենց ուզած ձեւով չստորագրուի, ոչ մի քայլ չեն անի: Պէտք է Թուրքիայի քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ աշխարհաքաղաքական առումով աւելի խոր ուսումնասիրենք ու հասկանանք: Կարծում եմ՝ Թուրքիայի այս քաղաքականութեան հիմքը դրուել է դեռեւս 1991 թուականի Դեկտեմբերից, երբ այդ երկիրը ճանաչեց Հայաստանի անկախութիւնը, բայց մեր երկրի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւններ չհաստատեց, ասաց՝ որոշակի խնդիրներ կան, դրանք կը լուծենք, եւ նոր միայն դիւանագիտական յարաբերութիւններ կը հաստատենք: Նրանք այդպէս որոշեցին՝ հաշուի առնելով Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքը: Մեր երկիրը չունի ելք դէպի ծով, շրջապատուած է չորս երկրով, որոնցից մէկը Թուրքիան է, միւսն՝ Ատրպէյճանը: Մանաւանդ այն ժամանակ Վրաստանում խառը իրավիճակ էր, Իրան-Հայաստան ճանապարհները դեռ նորմալ վիճակում չէին... Դրա համար էլ Թուրքիան իր քաղաքականութեան այդ հիմքը դրեց, այն է՝ Հայաստանն ուզած-չուզած Թուրքիայի հետ պիտի յարաբերութիւնները կարգաւորի՝ Թուրքիայի պայմաններով, որպէսզի Թուրքիայի միջոցով աշխարհի հետ կապուելու հնարաւորութիւն ստանայ: Դրա համար էլ իրենք ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկում: Սահմանը փակ են պահում, Հայաստանին ճնշում, որ զիջումների գնայ:

Այս պահին իրենք փորձում են

լուծել Հայաստանի ու Ատրպէյճանի միջեւ կնքուելիք պայմանագրի խնդիրը: Հենց որ դա լինի, էլի՛ չեն բացի սահմանը: Թուրքիան այս անգամ աւելի լաւ է պատրաստուել Հայաստանի հետ բանակցութիւններին: Սա բանակցային չորրորդ փուլն է. այս անգամ իրենք որոշ գիտնականների են պատրաստել: Այդ մասնագէտների ու գիտնականների խումբը քննարկել է բանակցային գործընթացը: Ես նրանցից մէկին, երկուսին արդէն բացայայտել եմ: Իրենք ընտրել են փոքր-փոքր քայլերի քաղաքականութիւնը: Սա բանակցային մեթոդիկա է, այսինքն՝ միանգամից չեն բացելու սահմանը, նոյնիսկ եթէ Հայաստանը զիջումների գնայ ու այդ պայմանագիրը ստորագրի: Թուրքիային պէտք է նաեւ այսպէս կոչուած «ճանգագուրի միջանցքը»: Եթէ դա էլ ստանան, կարծում եմ՝ էլի՛ չեն բացի, այդ ժամանակ էլ կը բարձրացնեն Ցեղասպանութեան խնդիրը, մեր պատմական յիշողութեան վրայ ազդելու խնդիրը, կը ցանկանան փոխել մեր պատմական յիշողութիւնը:

Մի հանգամանք էլ կայ, որ պիտի քննարկենք: Հիմա տեսնում ենք Թուրքիայի եւ Արեւմուտքի, մասնաւորապէս՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների հետ յարաբերութիւնների սիրախաղ: Թուրքիան Արեւմուտքի անբաժանելի մասն է, ԱՄՆ-ի դաշնակիցը: Այս հարցում ոչինչ չի փոխուել, որքան էլ իրենք ուսումներ հետ յարաբերութիւնները փորձում էին սերտացնել: Հիմա Թուրքիան էլի գնում է դէպի ԱՄՆ, այսինքն՝ ռազմավարական առումով մնալով ԱՄՆ-ի հաւատարիմ դաշնակից՝ հիմա աւելի շատ է այդ երկրի հետ սիրախաղ անում եւ ուսումները մի քիչ հեռանում է: Այս պայմաններում տեսնում ենք՝ ամերիկացիներն ու Եւրամիութիւնը Թուրքիայի

առջեւ հարց են դնում, որ աւելի կառուցողական դիրքորոշում ունենայ Հարաւային Կովկասում: Չնայած՝ առաջ էլ է եղել նման բան, բայց Թուրքիան ամէն կերպ շրջանցել է ամերիկացիների միջնորդութիւնը, յորդորը՝ Հայաստանի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորելու հարցում: Հիմա էլի այդ փուլն է. նոյն խնիւրներն Արեւմուտքը դրել է Թուրքիայի առջեւ: Կարծում եմ՝ Թուրքիան կրկին չի փոխի իր քաղաքականութիւնը, բայց որոշակի հետտորաբանական մանեւրումներ կ'անի: Իմ կարծիքը հետեւեալն է. մենք Թուրքիայի հետ պէտք է բանակցային գործընթացի մէջ լինենք, չպիտի սահենք՝ «Մենք ձեզ հետ գործ չունենք»՝ չնայած շատ լաւ գիտենք՝ իրենք ինչ են ուզում: Կարեւոր է, որ բանակցային գործընթացի մէջ լինենք: Բարդ է մեր երկրի դրութիւնը, Թուրքիան էլ է բարդ, բայց պէտք է գնանք այդ ճանապարհով:

- 2024 թուականի Մարտի 27-ին Հայաստանի Ազգային ժողովի նախագահ Ալէն Սիմոնեանը, խօսելով ՀՀ սուվերեն տարածքում գտնուող՝ Տաւուշի գիւղերի մասին, որոնք Ատրպէյճանը պահանջում է իրեն յանձնել, ասաց. «Մենք հիմա փնտոտուքի մէջ ենք այն մարդկանց, ովքեր համարում են, որ դա Հայաստանի տարածք է: Ես ման եմ գալիս այդ մարդկանց, ովքեր կը գան եւ կ'ապացուցեն, որ դա Հայաստանի Հանրապետութեանն է»: Ինչպէ՞ս կը մեկնաբանէք սա:

- Ակնյայտ է, որ Տաւուշի մարզը մերն է. ակնյայտ են Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Վրաստանի սահմանները... Տաւուշի մարզը մերն է, այդ գիւղերն էլ մերն են: Չգիտեմ՝ նա ինչ է ասել:

- Արդեօ՞՞ք մեր դիւանագիտութիւնը կարող է արդիւնաւէտ, յօգուտ մեր երկրի աշխատել:

- Մեր դիւանագիտութիւնն, այո՛, փորձառութեան պակաս ունի, ու կարող է սխալներ լինում են... Այո՛՝ դժուար է Թուրքիայի հետ գործ ունենալը: Դժուար է ատրպէյճանցիների հետ գործ ունենալը, որոնց մէջքին կանգնած են Թուրքերը: Իսկ մեր մէջքին՝ ոչ ոք կանգնած չէ: Տեսանք՝ Ռուսաստանն էլ կանգնած չէ:

Ատրպէյճանի եւ Թուրքիայի կողմից ճնշում կայ, որ գործադրոււմ է Հայաստանի վրայ, եւ մեր երկիրը դեռ չի գիշեր ոչ մի բան: Հայաստանը փոր-

Վան, Ռշտունիք (Կէվաշ) գաւառ, Նարեկ վանքի-գիւղից տեսքը հարաւ-արեւմուտքէն (նկ. 1900-ական թթ.)
Van, région de Rchtounik (Gevascd), vue Sud-Ouest du village et du monastère de Narek (photo ~ 1900)
Van, region of Rshtoonik (Gevascd), the Village-Monastery of Narek, South Western view (photo early 1900s)

Վան, Ռշտունիք (Կէվաշ) գաւառ, Նարեկ վանքի տեղը կառուցուած մզկիթ (նկ. 2004 թ. Ս. Կարապետեան)
Van, région de Rchtounik (Gevascd), mosquée érigée sur l'emplacement du monastère de Narek (photo 2004, S. Karapetian)
Van, region of Rshtoonik (Gevascd), Mosque built on the site of destroyed Narek Monastery (photo 2004, S. Karapetian)

ձում է հնարաւորինս դիմակայել այն ճնշումներին, որոնք կան: Դրանք ուժեղ կողմի ճնշումներ են, կողմ, որը կարող է նաեւ պատերազմի ու ռազմական գործողութիւնների դիմել, որին մենք դեռեւս պատրաստ չենք: Կարեւոր է, որ մենք ժամանակ ունենանք, որ գոնէ որոշ չափով վերականգնենք մեր ռազմական հզօրութիւնը: Մենք պէտք է հնարաւորինս ուժեղանանք, իսկ դրա համար ժամանակ է անհրաժեշտ: Յոյսը դրեցինք Ռուսաստանի վրայ, իսկ այդ երկիրն, ըստ հովտեան, ոչինչ չարեց հայկական կողմի պարտութեանը յաջորդող տարիներին: Հիմա փորձ է արւում այլ երկրներից գէնք բերել, իսկ Ատրպէյճանը դա շատ լաւ հասկանում է, ուստի ջանում է հնարաւորինս արագ հասնել նրան, ինչ ուզում է, իսկ եթէ չհասնի, պատերազմ կը սկսի. դա էլ է

հաւանական: Այսինքն՝ ժամանակի գործօնը մեծ է: Դժուար է մեր դրութիւնը: Բայց ինչ-որ քայլեր արւում են. փորձում են գէնք բերել Ֆրանսայից, Հնդկաստանից... Փորձում են բանակում բարեփոխումներ անել: Աշխատանք տարւում է, բայց արդեօ՞ք Ատրպէյճանն ու Թուրքիան այս ամէնը տեսնելով՝ թոյլ կը տան, որ այդ աշխատանքները տրամաբանական աւարտին հասցուեն. սա է խնդիրը: Մեր դիւանագիտութիւնը պէտք է կարողանայ այնպէս անել, որ հասնենք դրան, բայց դա շատ դժուար է:

Հարցազրոյցը վարեց՝
Յասմիկ Բալէեան

Եռողունք գիւղի ջարդը

Միասկ Յակոբեանի վկայութիւնը

«1915 Յուլիս 25-ի Վարդավառի Կիրակին կէսօրէն հետք ժամը 2-ին մեր գիւղը պաշարեցին, ամէն բան կողոպտեցին եւ անասունները քշեցին, տարին: Գիւղէ գիւղ հաղորդակցութիւնը կտրուած էր, մէկ գիւղը չէր գիտեր ի՞նչ կը կատարուի միւսին մէջ: Մեր գիւղի եւ ծանօթ գիւղերու քիւրտերը, որոնք յաճախ իրենց ապրուստը կը շահէին հօտաղ-մշակ ըլլալով եւ շատ անգամ մուրալով գիւղացիներէն տաւրանը (ժամանակը) դարձած նկատելով, առիւծ էին կտրած, սպառնալով եւ սպաննելով գիրենք սնուցանող ագանիւ եւ անգէն գիւղացիները: Անոնք ծանօթ էին մեր ինչքին, գիտէին թէ ո՞վ ի՞նչ եւ ո՞րքան բան ունի. վա՛յ անոր որ ամէն ունեցածը չյանձնէր: Քանի մը օրեր զարհուրելի բաներ կը կատարուէին մեր աչքին առջեւ, սանձակոտոր, զեղխ, պժգալի, իրենց վաւաչոտ կիրքը յագեցնելու համար, կը բռնէին 8 տարեկանէն վեր մատաղ եւ անբիծ աղջնակները որպէս ճերմակ աղաւնիներ, կը տանէին պղծելու եւ իրենց բոսոր արիւնին մէջ զանոնք յետոյ խեղդելու:

«Կային դեռ պահուած տղամարդիկ քիւրտերու մօտ խոստումներով եւ երբ ամէն բան կ'առնէին, այ մարագներու մէջ լեցնելով, միւս քիւրտերը կը բերէին, որոնք կը պոռային. «Յըլայ տըր քեւ տըրուայ» հայ, դուրս արի մարագէն, եւ կրակը կու տային. երբ անոնք խեղդամահ չըլլալու համար դուրս կու գային, թիւով 27 հոգի, Մոկաց առուն անցուցին եւ հոն գնդակահարեցին:

«Այս ոճրագործներու մէջ կը փայլէր սոխգոմցի քիւրտ Կոկօն, որ ամուսնացած էր Զուկի Միրոյի քրոջ Ադոյի հետ, պատերազմէն շատ առաջ եւ իրենց մայրենի լեզուն հայերէն էր: Կոկոյի կողքին կար նաեւ մեր գիւղացի Նուսուֆ: Միւս կողմէ արդէն որպէս աւար, քիւրտեր զբաղած էին կին եւ աղջիկ փախցնելով, ի հարկէ միշտ գեղեցիկները գատելով: Կին մը կար, շատ գեղեցիկ էր, բայց պժգացին, որովհետեւ արգանդին մէջ հայու զաւակ կը սնուցանէր: Արգանդը սուրի մէկ հարուածով պատռեցին, երախան պատէպատ զարկին եւ այդպիսով վերջ տուին թէ՛ մօր եւ թէ՛ զաւակին: Զիշդ այդ միջոցին խումբ մը քրիստոնեայ գերմանացի սպաներ թուրք սպաններու հետ տանիք նստած օդի կը խմէին եւ հաճոյքով կը հռհռային ի տես այս անուր գոլուամին:

«Թուրքը եւ քիւրտը մոլի շփացած էին քրիստոնեայ եւրոպացիներէն: Կը գատէին ամենագեղեցիկները եւ վա՛յ անոր որ համարձակէր հախ տինը մերժել:

«Մեր աղջիկները երկայն ծամ ունէին, քիւրտերն ալ լաւ ձիւր, բաւական երկար պոչերով. այդ անմեղները կը կապէին ձիւրու պոչին եւ անվարան կերպով կը քշէին մինչեւ որ ջարդը ու փշուր վիճակի մէջ ցոյց տային միւսներուն որ գիւրութեամբ համակերպին իրենց վաւաչոտ քմահաճոյքին. բայց քանիներ կը համակերպէին եւ կ'ընդունէին այդ պիղծ ձեռքերը. «մահը ամէն բանէ վեր է, մեր տղամարդիկը ջարդուած են, իսկ մեր ապրիլը ի՞նչ կ'արժէ»: Եւ այսպէս գիրար քաջալերելով կը մխիթարուէին:

«Տեսայ, այո՛, ես տեսայ թէ ի՞նչպէս գնդակահարուած մայր մը իր 8 ամսուան երախան, ստինքը բերանը՝ փակած մօրը կուրծքին, այլանդակ վիճակի մէջ կը ձօնէր չորացած ձիւր, եւ այնպէս յաջորդ օրը մօրը սրտին վրայ մեռած տեսայ:

«Ամբողջ մեր գիւղը, 150-200 տուն էր, ոչ մէկ տղամարդ կար մէջերնիս, մեռնողը մեռած էր, ողջ մնացողները փախած էին մինչեւ Քանասար կամ պահուած էին Մեղրագետի ափերուն: Իգական սեռը եւ մի քանի աղջկայ զգեստ հագած պատանիներ հաւաքուած են ամենամեծ տունը, ամենահարուստ Մթխալի Միոյի տունը: Այդ անգուլտ ամբողջ ունէր քանի մը տարեց կիներ որպէս առաջնորդ եւ պաշտպան, դիմագրաւելով ամէն տեսակ վտանգ, ըլլար թուրքին կամ քիւրտին. Այս տարեց կիներէն ամէնէն անվախն ու խիզախն էր Էղսոյի Սարգսի աղջիկ Տիրուն (Տշտոն), որ մայր վագրի պէս անվախ կը ցատկէր, կը ճանկուտէր թէ՛ թուրքի եւ թէ՛ քիւրտի երեսը: Դժբախտ կինը ունէր երկու զաւակ, մէկ տղայ եւ մէկ աղջիկ: Աղջիկը ամուսնացած էր իմ հօրեղբօրս տղուն հետ, որ ունէր 6 թոռներ, իսկ տղան՝ Փիլիպպոս, ամուսնացաւ եւ շատ կարճ ժամանակէն զինուոր տարին. գոլուամի աշխարհի մէջն ենք եւ կտրուած ամէն տեղեկութիւններէն:

«Այդ կինը՝ Տիրուն, հակառակ ամէն տեսակ չարչարանքներուն, բռնած իր հարսի ձեռքէն՝ ոչ ոքի յանձնեց զայն, մինչեւ ամէնէն ստոյգ մահը, ձեռքը բռնած հարսին եւ որպէս առաջնորդ այդ անտէր հօտին, դիմեց այն տունը, ուր հրկիզուեցան ամէնքը միասին, առանց բացառութեան:

«Երբ այդ բազմութիւնը կ'այրէր, ես ալ հետերնին, ճիշդ այդ միջոցին քիւրտ մը ձեռքէս քաշեց եւ գիս փախցուց: Մինչեւ իրիկուն մնացի գիւղը, Ս. Սարգիս եկեղեցիին դիմաց այրուող Քթանի տունէն քիչ մը անդին: Յաջորդ օր ինձի հագցուցին քրտական տարազ եւ գացինք դէպի Առինչ-վանք գիւղը: Երբ գիւղը այրեցին, հրաձանաձգութիւնը դարձուցին դէպի Ս. Սարգիսի զանգակատունը եւ յաջողեցան զանգակը ցեխի մէջ նետել. իրարու կ'ըսէին. «մի՛ կրակէք ի գուր. չէ՞ որ ամէն մէկ գնդակը հայ մը կ'արժէ»:

«Ռուսը Էրզրում հասած էր, ամբողջ Ալաշկերտի, Մայազկերտի, Խնուսի քիւրտերը եւ այլազգիները լեցուած էին Դուրան. երեկոները ընդհանրապէս կ'այրուէր Մշոյ դաշտը, կարծես թէ հրդեհ ինկած էր: Իսկ քիւրտերը կ'աճապարէին, հասնելու համար Ախլը Ծամ-Օխուր Ծամ (Դամասկոս): Թէ ի՞նչ պատահեցաւ, չեմ գիտեր. գաղթը կասեցաւ, ուսը փախած է, ահա թրքական բանակը կը յառաջանայ: Ողջ մնացած հայերը դարձեալ մատնուեցան հուրի եւ սուրի, դարձան նորէն մեր գիւղը, զոր ձգեք էինք 7 օր առաջ: Տէ՛ր Աստուած, այս ի՞նչ գազանութիւն է, մարդկային իւղը փողոցներու մէջ լճակներ է կազմեր, սարսափելի հոտ. անկարելի է մէկ վայրկեան դիմանալ. մորեխները կը կտրտեն քեզ, անմիջապէս ետ կը դառնամ: Սուսուսի եւ վախի ազդեցութեան տակ ետ-ետ նայելով կը հեռանամ: Միտս կը բզկտի, մտաբերելով երբեմն այս ու երբեմն այն, որ կորսուեցան:

«Այս մտածումներու հետ վերացած էի, երբ յանկարծ քիւրտ աղայի մը տղան պոռալով գիս կանչեց: Երկու զապիթ, երեք նաֆարով կ'անցնէին. զապիթին մէկը անմիջապէս ատրճանակը քաշեց. «Անքնը տինընի...» ըսելով դարձուց գիս դէպի այն մարագին կողմը, որտեղէն դուրս հանեցին իմ կէս հրկիզուած հօրեղբօրս տղաները եւ գնդակահարեցին տասը վայրկեան հետք:

«Այդ լամուկը իր հօրը լուր տուաւ: Հայրը եկաւ եւ

Ծուշանի պատմութիւնը

«Մուշի եւ Խասգիւղի ջարդի օրը, Մշոյ միւթե-սարըֆէն հրաման եկած էր, որ Ծուշան գիւղն ալ ջարդեն, սակայն Մուսա պէյ, Խուրշիտ պէյ եւ Նրէօ պէյ եկան գիւղ եւ չթողուցին, որ մեզ ջարդեն, այլ մեզ նոր իսլամ յայտարարեցին, եւ մինչեւ հիմա ողջ կը մնանք: Միայն քանի մը մարդոց անասունները գրաւեցին, իսկ երբ ռուսները եկան մինչեւ Նոք, հոն Մուսա պէյ իր գինուորներով դէմ դրաւ եւ չթողուց, որ ռուսները մինչեւ մեր գիւղը յառաջանան ու ետ դարձան: Մենք կը սպասէինք, որ մինչեւ մեր գիւղը գային. բայց հոս չեկած նահանջեցին, որով մենք պատեհութիւնը փախցուցինք փախչելու եւ ազատելու: Եւ հիմա ամէնքս ալ իսլամներու պէս փաթթոցներ կապած՝ թուրք ձեւացանք: Քիւրտերէն շատերը գովեցին մեր հաւատարմութիւնը թէ կրնայինք փախչել եւ ռուսներուն միանալ, բայց չըրինք ատիկա, որ ապացոյց էր մեր հաւատարմութեան ու հնազանդութեան:

Մտքերնուս մէջ ինքզինքնիս կ'ուտէինք թէ ինչպէ՞ս առիթը եկած էր փախչելու եւ ազատելու, եւ մենք այդ հազուադէպ պատեհութենէն չէինք օգտուած: Մինչեւ այս վայրկեանը դեռ ողջ ենք, ասկէ ետք ըլլալիքը չենք գիտեր»:

«Տարօն աշխարհի պատմութիւն»

այդ գապիթները տունը տարաւ եւ կաշառելով գանոնք, գիս ազատեց. ամբողջ մեր գիւղը գինուորներ նստած էին: Միւս օր իրենց նստած տունը կը քակէին եւ կը վառէին: Ահ ու սարսափ տիրած էր ամբողջ Մշոյ դաշտը: Հագարաւոր մեռելներ անթաղ, ձեռք-ոտք կապուած, մէկը միւսին ետեւէն կապուած, փորձի համար թէ մէկ գնդակ քանի՞ մարդ կը սպաննէ, զանազան փորձեր՝ իւրաքանչիւր մէկը իր քմահաճոյքին համաձայն իր զուլումի դրոշմը դրած էր: Բարկ արեւէն դիակները կը ճընճըռտային, միւս կողմէն կատողած շուները իրենց վոհմակով կը յարձակէին մեռելներու վրայ, բզկտելու, բռնած՝ որը ոտքէն, որը՝ ձեռքէն, որը՝ մազերէն, խածնելով դիակները կը լափէին:

«Քիւրտը գիս ազատելու պատրուակին տակ, ուղարկեց Հացիկ գիւղը: Ուր որ գացի, զուլումը եւ տեսարանը նոյնն էր: Տեսայ, այո՛, տեսայ Դըւնիկ գիւղի մէջ բռնած էին քահանայ մը, վրան լեցուցին քարիւղ, կրակը տուին եւ խեղճ մարդուն ազատ ձգեցին: Ան փախաւ. դիտմամբ կը կրակէին ետեւէն, առջեւէն, կողերէն եւ փորձ կ'ընէին թէ որքա՞ն պիտի տեւէ չարչարանքը, մինչեւ որ հրկիզուած վիճակի մէջ ինկաւ մարտիրոսը:

«Իսկ այն Կոկօ ըսուած քիւրտ արարածը, որ աւելի շատ հայ էր քան քիւրտ, մեր գիւղի եկեղեցիին աւարը իրեն բաժին էր ձգած: Ան զգեստաւորուած էր իբրեւ վարդապետ, քանի մը լակոտներու հագցուցած էր եկեղեցիի շապիկներ, շամտան, բուրվառ եւ ծնծղաներով, Առաւօտ Լուսոյ եւ շաբաղաններ երգելով, գիւղի չորս կողմերը կը պտըտէին եւ արգահատանքով կը վերաբերուէին իրենց վրայ եղած աւարկաներու հետ:

«Ահա այսպէս տեսայ ես, սիրելի՛ ընթերցող: Զուլումի աշխարհի այդ զուլումը որքան ալ գրեն չեն կրնար հաւատալ որ կարողանան տալ լրիւ պատկերը այնպէս, ինչպէս որ կատարուեցաւ»:

«Պատմութիւն Տարօն աշխարհի»

Խամէի պատմութիւնը Հայ կիներու բռնի խալամագումը

«Ջարդի օրը, ես Ֆռանք Նորշէն տալոջս տունն էի. գիւղը պաշարուեցաւ Հաճի Մուսաբէկի աշիրէթներով, տեղական եւ շրջանի խուժաններով ու «միլի» անկանոն ոստիկաններով: Գիւղը պատերազմի դաշտի վերածուեցաւ: Հանդիպող տղամարդիկ տեղն ու տեղը կը գնդակահարուէին: Իսկ կիներն ու պզտիկները կը հաւաքուէին եւ կը բանտարկուէին ախոռներու մէջ: Ես ալ ծուղակը ինկայ: Այն փողոցը, ուր մենք կը քալէինք, լեցուած էր ջարդուած դիակներով, եւ մենք կոխկռտելով կ'անցնէինք:

«Ախոռը, ուր մենք բանտարկուած էինք, շուտով լեցուեցաւ: Դուռը գոցեցին, օդը սկսաւ պակսիլ. շատեր նուազեցան, քանի քանի պզտիկներ ոտքի տակ մեռան: Փողովուրդը հնձուած խոտի մը նման, իրարու վրայ ինկած, «Չո՛ւր, Չո՛ւր» կը պոռար:

«Կէսօրուան ատենները, քսանի չափ արիւնարբու խուժան մը ներս սարդեցաւ եւ դուռը գոցուեցաւ: Աստուք

հարս կամ աղջիկ առեւանգող կամ իւրացնողներ չէին, այլ բռնաբարողներ, լլկողներ էին: Լաց, քիչ, ողբ ու վայնասուն, կը մնար անլսելի:

«Այս քստմնելի տառապանքի բուպէին, ահա մայր մը, տղաբերքի երկունք կը քաշէ. կը լսուի երախային սուր ճիչը: Կը փաթթեն ու կը նետեն ախոռի ջրհորին մէջ:

«Այս վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ գիշեր: Խուժան խուժանի կը յաջորդէ, եւ դուռը բաց էր բոլորին առջև:

«Գիշերը մոմերու լոյսով ներս կու գային, սակայն սարսափելի տաքէն ու օդի պակասէն մոմերը կը մարէին: Այս անգամ մութին մէջ իրենց հանդիպած հարսն ու աղջիկը, ծերունիներէն զատելու համար, անոնց ծիծերը կը քննէին...

«Միւս օր կէսօրուան մօտ, ոստիկաններու ու խուժանի սեղմ օղակի մը մէջ հանեցին մեզ լոյս արեւ: Մեզ միացուցին ուրիշ կարաւանի մը, եւ Մեղ-

րագետը անցընելով, քչեցին քրտագոմի ուղղութեամբ: Կարաւանէն զատուեցան գոյգ մը երիտասարդ հարսեր եւ տասը քայլ անդին ջուրը նետուեցան խեղդուելու, դեռ ուրիշ նոր սարսափներ չտեսնելու համար, բայց նետուած տեղը ջուրը ցած ըլլալով, դուրս մնացին: Եւ ահա գնդակներու տարափ մը: Զոհերը փոռուեցան ջուրի վրայ, եւ ջուրը կարմրեցաւ:

«Կը քալենք ոստիկաններու ձիերու արագութեամբ. վա՛յ անոր որ ետ կը մնայ, անոր բաժինը գնդակ մըն էր: Մայր մը, հագիւ չորս տարեկան տղեկի մը ձեռքէն բռնած, երկու տարեկանը կռնակը կապած, եւ մէկ ալ մէկ տարեկանը գրկած, որչափ կարելի է կը ջանայ ձեռքէն բռնած տղուն հետ քալել, գուցէ ազատէ, բայց չէ՞ որ չորս տարեկան երախան չի կրնար քալել ձիուն հետ: Տղան ուժաթափ ինկաւ, իսկ մայրը գիտէ իր կսկիծը, կը յամենայ պզտիկի ոտքի հետ, ահա կը հասնի ոստիկանը, կը շաչէ խարազանը, կը փրթի

Մայր մը, հազիւ չորս տարեկան տղեկի մը ձեռքէն բռնած, երկու տարեկանը կռնակը կապած, եւ մէկ ալ մէկ տարեկանը գրկած, որչափ կարելի է կը ջանայ ձեռքէն բռնած տղուն հետ քալել, գուցէ ազատէ, բայց չէ՞ որ չորս տարեկան երախան չի կրնար քալել ձիուն հետ: Տղան ուժաթափ ինկաւ, իսկ մայրը գիտէ իր կսկիծը, կը յամենայ պզտիկի ոտքի հետ, ահա կը հասնի ոստիկանը, կը շաչէ խարազանը, կը փրթի ձեռքը պզտիկի ձեռքէն, ու պզտիկը կը մնայ ոստիկանի ձիուն ոտքերուն տակ: Ծնղք-ուեցաւ անոր փորը, եւ աղիքները ձիուն ոտքին հետ դուրս եկան: Ծչաց վիրաւոր մայրը, ու միւս երկու պզտիկներով տասը արշըն բարձրութեամբ թռամբէ մը ինքզինք նետեց գետ:

ձեռքը պզտիկի ձեռքէն, ու պզտիկը կը մնայ ոստիկանի ձիուն ոտքերուն տակ: Ծնղքուեցաւ անոր փորը, եւ աղիքները ձիուն ոտքին հետ դուրս եկան: Ծչաց վիրաւոր մայրը, ու միւս երկու պզտիկներով տասը արշըն բարձրութեամբ թռամբէ մը ինքզինք նետեց գետ: Ահա դուրս եկաւ, չկար գրկի պզտիկը, իսկ կռնակինը կը մնար իր տեղը. դուրս եկաւ երկրորդ անգամ, ալ չտեսանք:

«Քրտագոմի Եօրկնոց գիւղի մէջ-տեղ բացուած ջուրի խորունկ փոսի մը մէջէն կ'անցնի կարաւանը: Փոսը ուռեանիներով ծածկուած է: Ժողովուրդի ոտքերուն տակէն սահելով յաջողեցայ մտնել ուռեանիներու մէջ: Ուրիշներ ալ այդպէս ըրած էին ինձմէ առաջ: Սակայն թռամբին վրայ հսկող ոստիկան-

ներ կը գգան, որ ուռեանիներուն դպած ենք, եւ երեքուցած ենք. կարաւանը անցնելէ ետք խուզարկեցին փոսը, երկու հոգի տեղն ու տեղը զնդակահարեցին, միւսներս ուռեանիներուն մէջ ճշարտ վազեցինք կարաւանի ետեւէն: Հասաւ ոստիկանը եւ գէնքի կոթի հարուածով մը ծակեց գլուխս: Սկսաւ արեան հեղեղ մը. դէմքս եւ բոլոր մարմինս արեան մէջ մնաց:

«Կարաւանը հասաւ Քրտագոմ, եկաւ Գասըմ պէյ, խուժանը ներս մտաւ, առին իրենց սիրած հարսն ու աղջիկը, մնացածը քչեցին դէպի Խասգիւղ: Մկրագոմի առջեւ մտանք գետը, չձգեցին որ պապակած այն դժբախտները իրենց ծարաւը անցընէին: Շատ մը մայրեր, իրենց թրջած լաթերը կու տային իրենց պզտիկներու բերանը գուցեմ, թրջելու անոնց չորցած լեզուներ: Անգգուշութեան հետեւանքով, յաջողեցայ դէմքիս վրայ չորցած արիւնը լուանալ, եւ գղջացի ըրածիս ալ ուշ էր:

«Խասգիւղի առջեւ, Սլէյման Օնպաշին զատեց գեղեցիկ հարսերն ու աղջիկները, մօտ 100-ի չափ: Ես ալ ինկայ անոնց մէջ:

«Իսկ մնացածները լեցուցին երկու խոշոր մարագներու մէջ:

«Զատուածներս տարին լեցուցին բակով տուն մը, ուր արդէն կային ուրիշ խումբ մը բախտակիցներ: Ոստիկան մը կը պահէր դուռը:

«Տան բակին մէջ թոնիր կը վառէր, եւ Խասգիւղէն կարգ մը վար դրուած կիներ հաց ու կերակուր կը պատրաստէին, մատանի մէջ երկու կիներ միս կը մանրէին, իսկ թոնիրի կողքին ուրիշ մը խմորի գունտեր կը պատրաստէր: Մուժէ, աստղերը կը պլպլան, ու ոստիկանը կ'երթեկեկէ բակին մէջ: Ես ամէն գնով փախչելու միջոց կը փնտռեմ. ճար չկայ: Յանկարծ խմոր գնտող կնիկը կը կանչէ. «Աղջի Մայրօ՛, եկուր ցան բեր,

թոնիրը կը մարի, ցան չկայ»: Կայծակի արագութեամբ կը սուրամ, թոնիրին քով եղած ցանի պզտիկ սակառը կ'առնեմ ու դէպի դուռ կ'առաջանամ: Ոստիկանը ճամբայ տուաւ. անիկա չնշմարեց երբ ես տունէն սակառը առի, անոր կռնակը իմ կողմս էր, կարծեց թէ աշխատող կիներէն մէկն եմ: Արագ-արագ կը մտնեմ պասմնոց մը, կը նետեմ սակառը եւ թաթերուս վրայ սողալով, քալելով մտայ եկեղեցիի գերեզմանոցը: Ազատուած եմ:

«Տեսայ գոյգ մարագներ, ուր լեցուցին իմ բախտակիցները, կրակի ճարակ դարձած: Անոնց բոցերուն լոյսը կը լուսաւորէր Խասգիւղի փողոցները: Կը լսէի սարսափելի պայթումի ձայներ կրակի մէջէն: Մեռաւ լմնցաւ աշխարհ մը շէնցնող ժողովուրդը մէկ ժամուան մէջ. մսէ լեռ մը, մարդկային ծով մը կը փճանար: Եւ այն բոցերուն առջեւ մարդոց բազմութիւն մը, որ այդ գարհուրելի եւ աշխարհի պատմութեան մէջ չտեսնուած տեսարանին առջեւ, շնական քրքիջներ կ'արձակէր:

«Կ'անցնիմ մարագներու ետեւէն, կ'իյնամ խումբ մը նոր ջարդուած դիակներու մէջ, մէկը, գուցէ վիրաւոր. «կը մարի՛մ, պուտ մը ջուր»: Ես կ'աճապարեմ ազատիլ այդ արեան ծովէն:

«Դուրս եմ գիւղէն: Քանայ լեռան վրայ հազարաւոր լոյսեր կ'երեւան. կը գուշակեմ, ասոնք ջարդի փշրանքներն են: Մայրս շաղագքի ջուրի վրայէն երկու ուրուականներ փախան, անոնք ալ իմ բախտակիցներն են: Կը քալեմ 100 քայլ հեռու, վտանգաւոր գտնելով ճամբան: Ալիշանքի մօտ, պարէն փոխադրող կարաւան մը կու գայ: Զօրքեր են: Կը պառկիմ գետնի վրայ ակօսի մը մէջ: Անոնց անցնելէն ետք, կը բարձրանամ լեռ: Եւ լուսնալու մօտ Քարէմսուր հասայ»:

«Պատմութիւն Տարօն աշխարհի»

Նեմրութի հերոսական դիմադրությունը

Ապրիլի վերջերուն Նեմրութ ապաստանած կուռուղներու թիւը երեք հարիւրի կը հասնէր: Ասոնց մեծ մասը անգէն էր:

Նեմրութի հերոսական դիմադրութեան ղեկավարներն էին. Սողոյի եղբայրը՝ Շամիրամցի Արամը, նոյն գիւղէն՝ Մուշեղը, Կծակ գիւղացի Այվազ Գէորգեան (հին ֆետայի) եւ Տափաւանք գիւղացի՝ Յարութիւն Տէրոյեանը: Այս չորս քաջերը իրենց շուրջ կը հաւաքեն գինեալ երիտասարդները, իրենց պաշտպանութեան տակ կ'առնեն երեք հարիւրէ աւելի երիտասարդները եւ դիրքեր կը գրաւեն Նեմրութի կողերուն վրայ:

Դէպի Նեմրութ արշաւող քրտական խուժանը կը հանդիպի Նեմրութի հերոսներու հնձող կրակին եւ կը նահանջէ: Այդ առաջին ընդհարումին բաւական զէնքեր կը գրաւեն թշնամիէն եւ կը գինեն կուռի ընդունակ երիտասարդները: Ատկէ ետք թրքական վաշտերն ալ կու գան օժանդակելու քրտական աշիրէթներուն, բայց ամէն անգամ դիակներ թողլով կը հեռանան Նեմրութի կողերէն: Ու անոնց թողած զէնքերն ու ռազմամթերքը աւելի կ'ուժեղացնէ Նեմրութի հերոսական բանակը, որ մինչեւ վերջին շունչը կուռելու հաստատակամութեամբ կառչած կը մնար առասպելական այն լեռան, ուրկէ փոթորիկի պէս անցած է Աղբիւր Սերոբ:

Նեմրութի դիմադրութիւնը կը սկսի Ապրիլ ամսու 15-20-ին եւ կը շարունակուի մինչեւ Յուլիսի 15-ը: Երեք ամիս անօրինակ յարձակումներ կրեցին Նեմրութի հերոսները: Սպաննուած եւ վիրաւորներ ունեցան, բայց երեք չընկրկեցան:

Թուրքերը եւ քիւրտերը դիւրին կոտորածի անասճման տարածութիւն ունէին իրենց առջեւ: Շարք մը փորձերէ ետք այլեւս կը վախնային դէպի Նեմրութ յանդուգն քայլ մը առնելէ: Հոն օտակոտ ճակատ կուր կար, հերոսական դիմադրութիւն կար, տասնեակ մը դիակներ թափել եւ փախչիլ կար: Անարգ թշնամին շատ յաճախ իր ճամբան կը փոխէր եւ այրուած գիւղերու մնացած բեկորները կոտորելով կը զբաղէր:

Ասոնք եղաւ, այդ երեք ամիսներու ընթացքին, որ խաղաղ մնաց Նեմրութը: Թուրքերն ու քիւրտերը սարսափով կը նայէին դէպի լեռ:

Մահուան պատերազմը մղող այս քաջերը, սակայն, անհուն տառապանքով կ'անցընէին իրենց օրերը: Վայրի դազաններու պէս վայրի խոռոչներու մէջ կ'ապաստանէին, անօթի էին, մերկ էին եւ իրենց սնունդը բուսականութիւնն էր: Երբեմն-երբեմն գիւղերը կ'իջնէին եւ պաշար կը տանէին լեռ, երբեմն ալ քիւրտերէն անասուններ կը գրաւէին եւ անալի միսով կը կազդուրուէին: Այս անհուն տառապանքին մէջ անոնք աւելի կարծրացան ու աւելի կարծրացան ու աւելի վճռական դարձան:

Նեմրութը իրենց տրամադրութեան տակն էր: Անոր գագաթը իրենց դիտարանն էր, ու լճակը իրենց ծարաւը կը յագեցնէր:

Ռուսական բանակը առաջին թափով հասած էր Մալազկերտ, գրաւած էր Կոփը, մէկ թեւը առաջացած եւ գրաւած էր Վանը, միւս թեւը Բերկրիէն դէպի Մալազկերտ՝ Վանի լիճի արեւմտեան ափը գրաւած էր: Զօրքերը նստած էին Արճէշ, Ալճաւազ, սակայն Ախլաթն ու Դատուանը թուրքերու ձեռքը կը մնար: Ռուս բանակը այլեւս իր տեղէն չչարժեցաւ Մայիսի մէկէն մինչեւ Յունիսի վերջերը: Կարծես թէ կը սպասէր որ Ախլաթի եւ Բաղէշի կոտորածները վերջանային ու

Շէնիկցիներ, Սասուն

ինքը նոր մտնէր դատարկուած այդ երկիրը:

Վանէն, Սորփի բարձունքներով, դէպի Բաղէշ կ'առաջանային հայ կամաւորական գունդերը: Անոնք Դատուան եւ Ախլաթ հասան Յունիսի առաջին շաբթուն, երբ կոտորածը վերջացած էր:

Կամաւորական գունդերու երեւումէն մէկ օր ետք, Նեմրութի բարձունքներէն կ'իջնէր տարօրինակ բանակ մը, երեք հարիւրէն աւելի երիտասարդներ, հովէն ու ցուրտէն ծեծուած, հագուստները բոկոկ-բոկոկ, բայց քաջակորով:

Անոնք աւանդական Նեմրութին ազատութեան մարտիկներն էին, որոնք հերոսական կռիւներ մղած էին երեք ամիս անընդհատ, քաջութեան փառապսակը իրենց ճակտին եւ Հայութեան առնական դէմքը կ'արձանացնէին անպատում եղեռնի այս արեան դաշտին մէջ:

Այս երեք հարիւր կտրիճները քանի մը շաբաթներու կազդուրումէն ետք, բոլորն ալ մտան կամաւորական գունդերու մէջ, քաջագործութիւններով ամէնուն հիացմունքին արժանացան եւ բարձր պահեցին Սերոբ Աղբիւրի մարտական հմայքը, որուն անունով կ'երգուէին եւ որու գաղափարական շունչով մեծցած էին:

Զարմանալի իրողութիւնը այն է, որ գիւղէ գիւղ տեղեակ չէին ինչ որ կը կատարուէր, ճիշդ Մշոյ դաշտին պէս: Ու քանի անտառներուն ու բարձունքներուն վրայ ապաստանողները չէին գիտեր, թէ Նեմրութը դիմադրութեան մը կեդրոնն էր: Երբ կրակներ կը վառէին Նեմրութի բարձունքներուն վրայ, Քան ապաստանողները կը կարծէին, թէ թշնամիներով լեցուած է լեռը: Մինչդեռ եթէ կապ ունենային Նեմրութի հետ, շատ դիւրութեամբ պիտի կրնային մաս առ մաս հոն անցնիլ, ու այնտեղէն դէպի ռուսական բանակի յառաջապահները:

Թուրք պետութիւնը նախորոշուած ծրագրով մը շրջաններու եւ գիւղերու կապը կտրած էր, իսկ գործող հայ ուժերը անգոր եղան ամուր կապ մը ստեղծելու:

«Պատմութիւն Տարօն աշխարհի»

Վարդենիսի ինքնապաշտպանութիւնը

Մշոյ դաշտի արեւելեան ծայրը կը բռնէ Ջխուրի շրջանը, որուն գիւղերէն ամէնէն անուանին Վարդենիսն է: Վարդենիսը քաջ գիւղ մը եղած է անցեալին եւ յեղափոխական շարժման մասնակցած է ղեկավար ու ֆետայի զինուորներով:

Վարդենիս Մուշէն բաւական հեռու գտնուելով եւ մանաւանդ վտանգուած ըլլալով Մուսա ու Ղասըմ պէյերու կողմէ, միշտ մտածած է իր ինքնապաշտպանութեան մասին եւ այդ գործը շատ յաճախ վարած է ինքնուրոյն կերպով:

Ջխուրի շրջանի գիւղերը Վարդենիսի առաջնորդութեամբ կը շարժէին եւ աւելի արթուն եւ զգոյշ էին, քան դաշտի միւս գիւղերը:

Կոտորածի ստոյգ վտանգին դէմ ամէնէն շուտ մտածողը Վարդենիսը եղաւ: Շրջանի ապաւէնը կը մնար Շամբը, որ քանի մը գիւղերու հողերուն հաւասար տարածութեամբ ծածանող լիճ մըն է, եղէգներու անտառով մը պատուած: Նախօրօք կայացուած որոշման մը համաձայն հոն պիտի ապաստանէին եւ կռուէին:

Վարդենիսի կռուող ուժերը երբեք չմտածեցին Սասուն բարձրանալ, այլ Հասարթի եւ Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ իրենց շրջանը մնացին եւ մօտակա գիւղերուն առաջնորդ հանդիսացան:

Կոտորածէն շաբաթներ առաջ ժողովուրդի պաշարը եւ անհրաժեշտ իրերը գիշերով փոխադրեցին Շամբի մէջ եւ քանի մը կղզեակներու վրայ տեղաւորեցին: Հոն փոխադրեցին Վարդենիսի, Արտոնքի, Ղարսի եւ այլ գիւղերու բնակիչները, որոնք շատ լաւ գիտէին Շամբի ծակն ու ծուկը:

Ջինուած ուժերը գիշերային պահակութիւն ըրին եւ Շամբի քովերը ցցուած ժայռու քարերուն մէջ դիրքեր գրաւեցին: Ինքնապաշտպանութեան կանոնաւոր եւ հնարաւոր աշխատանքը միայն այս շրջանը ունեցաւ: Շրջանի մտահոգութիւնը այն էր, որ կարողանար շաբաթ մը դիմանալ դրացի քիւրտերու կողոպուտին եւ ջարդին: Անոնց ըմբռնումին մէջ ընդհանուր եւ արմատական կոտորածի հաւանա-

կանութիւնը չկար: Բայց իրենց շրջանը միշտ վտանգուած էր Մուսա պէյի աշխրեթական շարժումներէն: Հին փորձառութիւնը այս անգամ օգտակար հանդիսացաւ Վարդենիսի եւ իր շրջապատին:

Կռուող ուժերը եւ գիւղերու տղամարդիկ ցերեկները Շամբի մէջ կ'անցընէին իրենց օրը, մինչեւ գօտեկապը ջուրերուն մէջ: Եղէգներու անտառը գիւղին կը ծածկէր: Ծանապարհէն հեռու տեղեր կ'ընտրէին, որպէսզի իրենց շարժումները չնշմարուին: Միայն գիշերները դուրս կու գային ջուրերէն, կը հանդիպէին իրենց գիւղերը, նորէն պաշար կը փոխադրէին ջրային այդ թաքստոցը: Գիւղերու մէջ կը մնային միայն պառաւները, քանի մը ծերուկներ եւ երախաները պահող տարիքոտ կիներ:

Ամիս մը ամբողջ այս ձեւի ինքնապաշտպանութեամբ կըրցած էին խուսափիլ վտանգներէն: Շրջանի քիւրտերը համոզուած էին թէ Վարդենիսի եւ շրջակայ գիւղերու հայ կռուողները բարձրացած են Սասուն, ու կը սպասէին կոտորածի օրուան՝ դիւրութեամբ ոչնչացնելու կիներն ու երախաները՝ անպաշտպան ու անզէն:

Վարդենիսի շրջանի այս տարրական ինքնապաշտպանութիւնը գանոնք արթուն կը պահէր: Վճռած էին առաջին վայրկեանին իսկ կռիւով դիմաւորել վտանգը: Անոնք չէին հաւատար իրենց շրջանի քիւրտերուն, եւ հետեւաբար անոնց ապաւինելու յիմարութիւնը չգործեցին: Համախուժմբ այս շարժումները ինքնին կարգ ու կանոն դարձաւ բոլորին՝ վտանգի այդ օրերուն:

Երբ Յուլիսի 8-ին, ամէն կողմ, նոյն օրը ջարդի ձեռնարկեցին, Վարդենիսի եւ շրջակայ քանի մը գիւղերու բնակչութիւնը փոխադրուած էր շամբերուն մէջ: Փոքրիկներն ու անկարները միայն տեղաւորուած էին կղզեակներուն վրայ, ուր երբեմն կու գային հանգստանալու ու նորէն կը մտնէին ջուրերուն մէջ: Այս անօրինակ «բերդ»ը անառիկ էր:

Քրտական խուժանը կը մտնէր հայ գիւղերը առանց

Շրջանի ապաւէնը կը մնար Շամբը, որ քանի մը գիւղերու հողերուն հաւասար տարածութեամբ ծածանող լիճ մըն է, եղէգներու անտառով մը պատուած: Նախօրօք կայացուած որոշման մը համաձայն հոն պիտի ապաստանէին եւ կռուէին:

Քանի մը հազարի հասնող այս բազմութիւնը անյուսալի կռիւ մղեց թշնամիին դէմ, մահուան ճակատամարտ մը, որմէ փրկութեան յոյս չունէին: Կը դիմանային մոծակներուն, թշնամիի գնդակներու տարափին, մարմնի կէտը թաղած լճացած ջուրերուն մէջ:

Մշոյ Սուրբ Առաքելոց վանքը, 1915-էն առաջ եւ ետք

կռիւի, եւ կը տեղաւորուէր անոնց մէջ, սակայն գինուած քիւրտերը նոր արշաւանքներ կը կազմակերպէին դէպի դաշտի միւս գիւղերը, կոտորելու եւ կողոպտելու համար:

Քրտական վոհմակները եւ թրքական չեթէները քանի մը անգամ մօտեցան Շամբին եւ կռիւի բռնուեցան հայ դիրքապահներուն հետ: Զուրբու եւ եղէգներու մէջ թաքնուածները գիւրութեամբ թշնամին կը տեսնէին եւ շեշտակի հարուածով կը տապալէին: Թուրքերն ու քիւրտերը պաշտպանութեան տեղ մը չունէին եւ զոհեր տալով կը հեռանային, միշտ այն մտածումով որ ջուրերուն մէջ անյայտացած այդ բազմութիւնը պիտի չկարենայ դիմանալ երկար ժամանակ եւ անձնատուր պիտի ըլլայ իր դահիճներուն:

Թուրքերը եւ յարաշարժ աշիրէթները շատ յաճախ ընդհանուր համագարկի կը բռնէին Շամբի տարածութիւնները՝ սարսափ տարածելու համար: Այդ համագարկերէն Շամբի ապաստանողներէն ոմանք կը վիրաւորուէին եւ մէկ քանի կին ու երախայ ալ կը սպաննուէին: Սակայն անորոշութեան նետուած գնդակները ջուրին մէջ իրենց ազդեցութիւնը կը կորսնցնէին:

Դաժան կռիւ մըն էր որ կը մղուէր ջուրին մէջ տեւապէս մնացողներուն եւ մարդասպան պետութեան մը միջեւ: Շամբի կռուող ուժերը քիչ գնդակ կը վատնէին, ամէն գնդակ իր զոհը կ'ունենար, եւ ամէն անգամ, այդ ընդհարումներուն, թշնամիի դիակները կը մնային Շամբի եզերքներուն վրայ:

Շամբը վտանգաւոր գօտի մըն էր: Մինչդեռ անդին անպաշտպան գիւղեր կային, ուր կրնային անպատիժ կերպով իրենց կիրքերուն գոհացում տալ:

Վարդենիսի եւ շրջակայ գիւղերու այս ինքնապաշտպանութեան կռիւները տեւեցին տասնեւհինգ օր: Զուրբերով շրջապատուած այս բազմութիւնը վճռած էր խեղդուելի Շամբին մէջ, բայց չյանձնուելի թշնամիին անգթութեան: Զանազան տեղերէն ճողոպրած հայ տղաներ ու կիներ նետուած էին ընդարձակ Շամբին մէջ եւ պատմած էին այն սարսաղեցեցիկ կոտորածներու մասին, որոնց ենթարկուած էին Մշոյ դաշտի մեր գիւղերը:

Ելք չկար: Մինչեւ վերջը պիտի կռուէին:

Հայ գիւղացիները Շամբի մէջ քշած էին բազմաթիւ սայլեր, բեռցուած պաշարով, ու կռիւներու եւ հսկողութեան ընթացքին, փոխն ի փոխ անոնց վրայ կը հանգստանային:

Քանի մը հազարի հասնող այս բազմութիւնը անյուսալի կռիւ մղեց թշնամիին դէմ, մահուան ճակատամարտ մը, որմէ փրկութեան յոյս չունէին: Կը դիմանային մոծակներուն, թշնամիի գնդակներու տարափին, մարմնի կէսը թաղած լճա-

ցած ջուրերուն մէջ: Բայց կը կռուէին բոլորը միասին, առանց ընկրկումի, կը դիմանային՝ իրար քաջալերելով, իրարու օգնութեան կը հասնէին, եւ ամէն մէկը կը կենար իր պարտականութեան գլուխը:

Նոյնիսկ այդ ճգնաժամին մէջ, սիրտ կ'ընեն քանի մը սուրհանդակներ զրկելու սարը՝ գիտնալու համար թէ Սասունի դիմադրութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ է եւ թէ ազատուած ղեկավար ընկերները ի՞նչ թեւադրանքներ ունին ընելիք:

Քանայ լեռան վրայ ապաստանած քսան հազարէն աւելի բազմութիւն մը անդեկ ալիքի մը պէս յորձանք կուտար անտառէ անտառ, ձորէ ձոր, բայց ելք մը չէր գտներ:

Սուրհանդակները կը վերադառնան Շամբ եւ եղելութիւնը կը հաղորդեն Հասրաթին եւ միւս ղեկավարներուն:

Տաս-տասնեւհինգ օր անընդհատ կռիւ մղելէն ետք, կը բացուի արշալոյս մը, երբ քիւրտերն ու թուրքերը լեղապատառ այդ շրջաններէն կը փախչին: Դատուանն ու Ախլաթը գրաւելէն ետք, Գոգաքներու ջոկատ մը կ'իջնէր Մշոյ դաշտ, կ'անցնէր Շամբի եզերքներէն եւ կը հասնէր մինչեւ Քրտագոմ եւ նսաղիւղ:

Թուրքերու եւ քիւրտերու փախուստը կ'երեւէր Քանայ բարձունքներէն: Քիւրտերու կողմէ բռնուած հայեր կային, որ իրենց ազատարար քիւրտէն յստակ կերպով իմացած էին, որ ոռուը կու գայ, եւ թէ իրենք արագ փախուստի մէջ են: Սակայն ո՛չ Քան ապաստանողները եւ ո՛չ ալ այս լուրերը լսող հայ բեկորները իրենց տեղէն շարժեցան՝ դէպի ոռու բանակը երթալու համար: Սպասեցին, որ Մշոյ դաշտը ամբողջ գրաւուի, ու հոն իջնեն լեռներէն: Երեք օր Մշոյ դաշտի արեւելեան անկիւնը թշնամիներէն դատարկ մնաց, բայց Քանի բազմութիւնը չկրցաւ օգտուել առիթին:

Վարդենիսի շրջանը առանց վայրկեան կորսնցնելու, ոռու Գոգաքներուն հետ, Շամբի ամբողջ ժողովուրդով՝ ճամբայ կ'ելլէր դէպի Ախլաթ: Շամբէն կը հանէին իրենց սայլերը, արագօրէն կը մտնէին Վարդենիս, Արտոնք եւ Ղարս, ու լքուած փոխադրական միջոցները ձեռք կը ձգէին եւ կը բռնէին ճամբան՝ դէպի ոռուսական բանակը: Այդ բանակին հետն էին Անդրանիկի, Դրոյի եւ Քեռիի կամաւորական գունդերը: Շամբէն դէպի ազատութեան գօտին արագօրէն տեղափոխուող ժողովուրդը չկրցաւ լուր հասցնել Քան: Հոգին ազատողը ետ չէր նայեր:

Վարդենիսի շրջանէն մօտ վեց հազար հոգի կ'ազատուէին եւ զօրաբանակներուն հետ նահանջելով կը հասնէին Արարատեան դաշտը:

«Պատմութիւն Տարօն աշխարհին»

«Թրքական արմատներով հայերը»

Շատ մը դէպքերու պարագային այլ կրօնի ընդունման գործընթացը որոշ ժամանակ անցնելէ ետք յանդեցուցած է ուրիշ ինքնութեան փարուելու: Որոշ ժամանակ ետք մարդիկ այլեւս սկսած են ապրիլ այն ինքնութեամբ, որ ապահոված է անոնց գոյութիւնը: Յատկապէս, երբ այս երկրին մէջ իրենց ինքնութիւնը առանձնապէս յարգանքի չ'արժանանար:

Ինչպէս: Մտածեցի՝ չօ միշտ «հայկական արմատներով թուրքեր» ըլլալու չեն. այս անգամ ալ թրքական արմատներով հայեր գրեմ:

Խօսքը ըստ էութեան իսլամաց(ու)ած եւ այլեւս, որոշ ժամանակ անց, կրօնքէն դատ, գիրենք թուրք բնորոշող եւ գաւակներուն եւս այդպէս ներկայացող հայերու մասին է:

Կը յիշէ՞ք՝ տարիներ առաջ, երբ գրանցամատեանները եւ կալուածագիրները համացանցի միջոցով հասանելի դարձան Թուրքիոյ քաղաքացիներուն, ուժեղ վրդովմունք առաջացաւ, եւ համակարգը արգելափակուեցաւ:

Այդ ժամանակ քիչ մը մտորած էի հետեւեալ հարցին շուրջ՝ իր ինքնութեան եւ կրօնքի հարցով վստահ, 99 տոկոս մահմետական բնակչութիւն ունեցող երկրի մը մէջ ինչո՞ւ են մարդիկ այդչափ հետաքրքրուած իրենց արմատներով...

Արդէն իսկ իրենց իմացածը հաստատելու համար:

Թէ՞ տարիներ շարունակ նախորդ սերունդներուն՝ իրենցմէ որոշ բաներ թաքցնելը նկատածները գրոհած էին այդ համակարգին վրայ:

Այդ ժամանակաշրջանին իմ ելեկտրոնային հասցէով յաճախ նամակներ կը ստանայի, որոնք կը պարունակէին

«Եղբայր, այս անունը հայկակա՞ն է» հարցը: Իրենց տատին, պապին մասին կասկածողները, «Խաթուն», «Խանում» կամ որեւէ տարօրինակ հայկական անուամբ ինծի ելեկտրոնային նամակներ գրելով, պատասխան կ'ակնկալէին:

Եւ դեռ կը շարունակեն որոնել:

«Քեզ կը մատնեմ» ըսողները

1960-ականներուն, որոշ ժամանակ, յատկապէս գիւղերուն մէջ, թաղամասերուն իրենց հարեւանին հայ ըլլալուն մասին տեղեակ անձինք ճշդումներ կը բանեցնէին՝ «Տե՛ս հա, կ'ըսեմ քու հայ ըլլալդ» ոճով: Նախապէս անդրադարձած էի Տեմիրճի ընտանիքին պատմութեան մէկ հատուածին:

«Հաւաքական կերպով մահմետական դարձած են» վերնագրով լուրերը եւս բաւականին յաճախ կը հանդիպէին 1960-ականներուն:

Օրինակ՝ անոնցմէ ամենաշատ տարածուածը «Հիւրի-էթ» օրաթերթին մէջ 1964 Ապրիլ 7-ին տպագրուած լուրն էր:

«Մագուժով հայ ըլլալով՝ ասորական հաւատքը դաւանող գիւղին բնակչութիւնը հաւաքաբար մուսուլման դարձած է»: Այդ գիւղին մէջ, որուն եկեղեցին մզկիթի վերածուած է, տղայ երեխաներուն հաւաքաբար թլփատեր էին: 30 տուն բնակչութեամբ գիւղին եկեղեցին մզկիթ պիտի դառնար, եւ բոլոր տղայ մանուկները հանդիսաւոր ձեւով պիտի թլփատուէին:

Արմատներով հայ, ասորական հաւատքը դաւանող ամբողջ գիւղի մը բնակչութիւնը հաւաքական կերպով մուսուլ-

ման դարձեր էր: Սասունի գաւառին ենթակայ՝ 30 տուն բնակչութեամբ Աջար գիւղի բնակիչները Բաթմանի միւֆթի Ալաէտտին Եաւուզի ներկայութեամբ իսլամ դարձած են, եւ անոնց անունները փոխուեր են:

Հին քրիստոնեայ գիւղին բնակչութիւնը, որուն կէսը կը կազմէին երեխաները, իսկ կէսը՝ մեծահասակները, նոր կրօնքի պահանջներուն ենթարկուելու համար իրենց մէկգարեայ եկեղեցին մզկիթի վերածեր էին:

Գիւղին նախկին հոգեւոր առաջնորդ Իսա Տեմիրճին նշելով, թէ իսլամութիւնը առաջադէմ կրօն է, ըսած է.

«Հնուց ի վեր մտադիր էին իսլամութիւնը ընդունիլ: Մեր հոգեւորականներուն քարոզները մեզ չէին բաւարարեր: Վարանումներու մէջ էինք, երբ Քասրմ Պետօ անուամբ ուսեայ շէյխ մը հիւր եկաւ մեր գիւղ: Մեզի ծանօթացուց իսլամութիւնը եւ աւելի շատ սիրել տուաւ զայն: Վերջապէս մեր խիղճը հանգիստ է...»:

Յատկապէս Սասունի, Մուշի, Մարտինի շրջաններուն մէջ յաճախ կը պատահի, որ ասորիներն ու հայերը խառնուին միմեանց: Վերոնշեալ հրապարակման մէջ յիշատակուող Տեմիրճի ընտանիքին օրինակով: Տեմիրճիները իրականութեան մէջ հայկական ընտանիք են, սակայն «Հիւրիէթը» գանոնք որպէս ասորի կը ներկայացնէ: Ժամանակ մը, երբ հայկական եկեղեցի չունեցող գիւղերու հայերը մկրտուած են ասորական եկեղեցիներու մէջ, այդ մէկը պատճառ դարձած է, որ հետագային այդ եկեղեցիներուն մէջ կնքուած երեխաները չկարենան գրանցուիլ հայկական դպրոցներու մէջ:

Ասորական մկրտութեամբ հայերը

Ճիշդ է, որ ժամանակ մը ասորիներն ու քաղղէացիներն ալ հայկական դպրոցներ յաճախած են: Անկեղծօրէն, անձնապէս անոր մէջ որեւէ խնդիր չեմ տեսներ: Սակայն 1970-ականներու սկիզբը, երբ Ազգային կրթութեան նախարարութիւնը 2 ծնողներէն կը պահանջէ, որ ապացուցեն իրենց հայ ըլլալը, գործերը կը խառնուին: Այսպէս, հայկական դպրոցները այդ ժամանակաշրջանին չէին նայեր գերդաստանի գրանցամատեաններուն: Մինչեւ իսկ, կողաւորման մասին անգամ ոչ ոք տեղեակ էր: Հետեւեալ, հայ ըլլալու միակ ապացոյցը մկրտութեան վկայականն էր: Ասորական եկեղեցիներու մէջ կնքուած երեխաները, ցաւօք սրտի, չէին կարենար այդ փաստաթուղթը ներկայացնել: Հենց այդ ժամանակներէն սկսած հայկական դպրոցներ յաճախել չկրցած

բազմաթիւ պատանիներ յայտնուեցան մեր շուրջը: Այդ երեխաները կա՛մ իրենց կրթութիւնը շարունակեցին թրքական դպրոցներու մէջ, կա՛մ ալ դպրոցը թողելով՝ դացին Փակ շուկայ (նկատի ունի՝ դարձան արհեստաւոր- Ակունքի խմբ.):

Բոլո՞րս ծպտեալ հայեր եմք

Հիմա անդրադառնանք յօդուածիս վերնագրին: Իր ընտանիքին մահախտական ինքնութեան հետ կապուած ինծի նամակ գրողներուն մեծ մասը անոնք էին, որոնք Յունուար 19-էն ետք Հրանդ Տինքի թաղման օրը գոռացեր էին՝ «Բոլորս հայ ենք»: Վերջերս մէկը ինծի հետեւեալը գրած էր. «Այդ օրը այնտեղ առաջին անգամ ես եւ աներս ալ քայեցինք: Մեր կողքին եղած բոլոր մարդոց հետ ինչ-որ նմանութիւն ունէինք: Կը կարծեմ՝ բոլորս ծպտեալ հայեր էինք»:

Ես ալ ինծի գրողներուն մեծ մասին հարցուցի. «Այդ օրը այնտե՞ղ էիք»: Պարզուեցաւ՝ այնտեղ եղած են կամ ալ՝ պատասառի առջեւ: Այդ մարդոց հետ երբ հեռախօսով կամ տեսազանգով կը զրուցէի, անընդհատ կը նկատէի, որ մեծաւ մասամբ գիրենք «թուրք» կը համարեն: Իրականութեան մէջ, անոնք որպէս հայ միայն իրենց պապերը նկատի ունէին: Խօսքը կը սկսէին «Իմ աներս ալ հայ էր», «Մեր տատն ալ հայ էր» նախադասութիւններով, այսինքն՝ անցեալ ժամանակաձեւով:

Շատ դէպքերու պարագային այլ կրօնքի ընդունման գործընթացը որոշ ժամանակ անցնելէ ետք յանգեցուցած է ուրիշ ինքնութեան փարուելու: Որոշ ժամանակ ետք մարդիկ այլեւս սկսած են ապրիլ այն ինքնութեամբ, որ կ'ապահովէ անոնց գոյութիւնը: Յատկապէս, երբ այս երկրին մէջ իրենց ինքնութիւնը առանձնապէս յարգանքի չ'արժանանար:

Մասնաւանդ, երբ ուժիմը ձեռք անընդմէջ կը համարէ այնպիսիք, որոնց գոյութեան համար պէտք է ներողութիւն խնդրել (նկատի ունի էրտողանի՝ տարիներ առաջ ըրած այն յայտարարութիւնը, թէ «Կը ներէք, ինծի նոյնիսկ հայ ըսած են»- Ակունքի խմբ.), այս պայմաններուն մէջ կրօնքը կորսնցնելէ ետք ինքնութիւնը կորսնցնելը շատ աւելի հեշտ կ'ըլլայ: Ինչ կը վերաբերի լեզուին (նկատի ունի արեւմտահայերէնը- Ակունքի խմբ.), այն արդէն իսկ անհետացող լեզուներու շարքին է Թուրքիոյ մէջ...

Արիս Նալըը
Թարգմանեց Մելիսէ Անուսեան
Արեւմտահայերէնի վերծանեց Սոնա Թիթիգեան

Իր ընտանիքին մահախտական ինքնութեան հետ կապուած ինծի նամակ գրողներուն մեծ մասը անոնք էին, որոնք Յունուար 19-էն ետք Հրանդ Տինքի թաղման օրը գոռացեր էին՝ «Բոլորս հայ ենք»: Վերջերս մէկը ինծի հետեւեալը գրած էր. «Այդ օրը այնտեղ առաջին անգամ ես եւ աներս ալ քայեցինք: Մեր կողքին եղած բոլոր մարդոց հետ ինչ-որ նմանութիւն ունէինք: Կը կարծեմ՝ բոլորս ծպտեալ հայեր էինք»

«ՀՐԱԾԱԿԻ ԽԵՆԹՈՒԹԻՒՆ»

Լեզուասպանութիւնն ալ ցեղասպանութիւն է

Երբ չենք դադարի խօսելէ հայերէնի իմացութեան կարեւորութեան մասին, յաճախ կը լսենք նկատողութիւններ, թէ ո՞վ է կարեւորութիւն տուողը, առանց լաւ հայերէն գիտնալու ալ կարելի է մեր կեանքը ապրիլ, լաւ հայ ըլլալ, ի վերջոյ ո՞վ է, որ այդպիսի հայերէն պիտի գործածէ եւ այլն:

Ապրիլ 24-ի նուիրուած այս յօդուածով կ'ուզեմ վկայակոչել երիտասարդ ամերիկացի մասնագէտ մը՝ լեզուաբան, գրող եւ թարգմանիչ Ross Perlin, որ մեր բոլորէն աւելի ուսումնասիրած է վտանգուած լեզուներու կացութիւնը: Այս օրերուն լոյս տեսաւ իր «Language City: The Fight to Preserve Mother Tongues» («Լեզուաքաղաք — Պայքարը՝ պահպանելու համար մայրենի լեզուները») հատորը, որմէ խմբագրուած երկար քաղուածք մը հրատարակուեցաւ The Guardian weekly շաբաթաթերթի 2024 մարտ 1-ի թիւով՝ «War of words» («Բառերու պատերազմը» խորագրով):

Փերլին համատնօրէն է Endangered Language Alliance-ին («Վտանգուած լեզուներու դաշինքին»), որ իր իսկ բառերով՝ «լեզուաբաններու, լեզուի պաշտպաններու, բազմալեզուներու եւ սովորական մարդոց արտասովոր ընդլայնուած ընտանիք մըն է»:

Այս յօդուածով հեղինակը ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս ցեղասպանութիւնը՝ մարդկութեան դէմ մեծագոյն ոճիրը, կը շարունակուի լեզուասպանութեան ճամբով:

Ի՞նչ կ'ըսէ ան:

Նախ կը հաստատէ, թէ «ոչ մէկ լեզու գերադաս է որեւէ այլ լեզուէ»: Աւելի քան ցեղային ծագումը եւ կրօնը, լեզուն է, որ «պատուհան մըն է մարդկային այլազանութեան՝ ամենէն խորունկ մակարդակներու վրայ»: Այսօր տակաւին գոյութիւն ունին 7500 լեզուներ, որոնք «կը ներկայացնեն բնական հազարաւոր փորձառութիւններ՝ տեսնելու, հասկնալու եւ ապրելու եղանակներ, որոնք մաս պէտք է կազմեն մարդու լինելութեան որեւէ նշանակալի պատումին»: Այդ լեզուներէն որեւէ մէկը որեւէ միւսէն գերադաս չէ: «Լեզուներու գերադասութեան կամ ստորադասութեան հասկացումները չեն հիմնուած իրենց՝ լեզուներուն վրայ, այլ՝ խօսողներուն ուժին, դասակարգին կամ դիրքին վրայ»:

Այդ լեզուներու գրեթէ կէսը կը խօսուի տաս հազար կամ նուազ համարանք ունեցող համայնքներու կողմէ, իսկ հարիւրաւոր լեզուներ՝ տասը կամ նուազ թիւով խօսողներու կողմէ: Վտանգը, որ շատերու կը սպառնայ, լայնածիր է, նոյնիսկ հարիւր հազարաւոր կամ քանի մը միլիոն խօսող ունեցող լեզուներ կրնան խոցելի ըլլալ:

Ասիկա բան մը չի՞ յիշեցներ մեզի արեւմտահայերէնին առնչութեամբ...

Բայց, ինչպէս կը նշէ լեզուաբանը, «փոքր լեզու մը կրնայ ուժեղ մնալ դարերով, այնքան ատեն որ ծնողներ, մեծծնողներ կամ այլ խնամատարներ զայն կը գործածեն իրենց զաւակներուն հետ»: Փերլին չի բացառեր, որ այլազան պատճառներով մարդիկ մէկէ աւելի լեզուներու տիրապետեն, սակայն դիտել կու տայ, թէ բազմալեզուայնութեան հաւասարակշռութիւնը կ'անհետանայ, երբ գաղթատիրական կամ պետական (ինք կը գործածէ «ազգային» — national — բառը) լեզուները կ'առնեն փոքրամասնութեան լեզուին տեղը:

Ապա հարց կը տրուի, թէ առաջին հերթին «ինչո՞ւ լեզ-

ուական այլազանութիւնը կարեւոր է»:

Պատասխանը՝ «քիչ վաւերագրուած, գլխաւորաբար բանաւոր լեզուներն են, որոնք մեզի կը սորվեցնեն բնութեան եւ մարդկային հաղորդակցութեան կարելիութիւններուն մասին»: Անոնք կը բովանդակեն նաեւ բանաստեղծութիւն, գրականութիւն, կատակներ, առածներ եւ դարձուածքներ, որոնց «միայն մէկ կոտորակն է թարգմանելի»:

Եւ, — շատ ուշադիր ըլլանք այս ըսուածին, — հետագօտութիւնները ցոյց կու տան, թէ ոչինչ կրնայ փոխարինել մայրենի լեզուով կրթութիւնը եւ «լեզուի պահպանումը անբաժանելի բաղադրիչն է ֆիզիքական եւ մտային բարօրութեան, — հաւանաբար յատկապէս երկար ատեն ստորադասուած բնիկներու եւ փոքրամասնութիւններու պարագային» (այս ու բոլոր թաւազրուումները՝ ինձմէ — Վ-Ա.): Ինչպէ՞ս չիշել բոլոր այն վկայութիւնները, թէ ինչպէս Օսմանեան կայսրութեան մէջ տուայտող հայութեան յաճախ արգիլուած էր գործածել իր մայրենի լեզուն: Նոյնը նաեւ խորհրդային քստորավայրերուն մէջ:

«Այսօր», — կ'ըսէ հեղինակը, — «լեզուական կայսերապաշտութիւնը մեծցած է ցուցչային կերպով (exponentially)». համեմատաբար փոքր թիւով կայսրութիւններ եւ ազգ-պետութիւններ օժտուած են օրը 2A ժամ, շաբաթը 7 օր գործող հաղորդակցութեան եւ դաստիարակութեան համակարգերով, որոնք կը ծածկեն աշխարհի ամբողջ տարածքը, այդպիսով իրենց դարաւոր կայսերապաշտութեամբ, դրամատիրութեամբ, բնութեան քանդումով ու ազգ-պետութեան հաստատումով նաեւ լեզուական տեսակէտէն սպառնալիք մը կը հանդիսանան:

Նորաբնակ անգլիախօս հասարակութիւններու մէջ, ինչպիսին են ԱՄՆ-ն ու Գանատան, «ցեղասպանութիւնը, տարագրութիւնը, հիւանդութիւնը, նախապաշարուած ու բնիկ ժողովուրդներու վրայ ճնշումի բոլոր ձևերը» խորապէս փոխած են լեզուական պատկերը: Գրեթէ անհետացած կամ անճանաչելի դարձած են անոնց լեզուները, եւ աշխարհով մէկ ընտանիքներ իրենց ճակատագիրը կապած են անգլերէնին կամ իշխող այլ լեզուներու, «լքելով ոչ միայն բառեր, այլեւ շարժանշաններ (gestures), հնչեանքներ, — ինչպէս պատահեցաւ արեւելահայերէնի շեշտադրութեան խաթարման պարագային — Վ-Ա., — դիմային արտայայտութեան ու խօսելակերպի տարածուն աւանդութիւններ եւ հաւանաբար մշակոյթ եւ առանձնայատկութիւն»:

Փերլին կը շարունակէ իր գզուշացումները, եթէ կրնանք այդպէս կոչել իր նկատողութիւնները. «Միայն քաղաքական, տնտեսական, կրօնական կամ ընկերային բուռն ճնշումներու ներքեւ է, որ ժողովուրդներ կը դադրին իրենց մայրենի լեզուն իրենց զաւակներուն փոխանցելէ, իսկ այսօր այդ ճնշումները ամենուրեք են»: Կէս երկիւրիոն բնիկ անգլիախօսներու եւ մէկ կամ երկու երկիւրիոն անգլերէնը իբր երկրորդ լեզու որդեգրածներու միտքը տարուած է միալեզուայնութեամբ, մինչ «այսօր ճանաչուած իրողութիւն է, որ բազմալեզու մանկութիւն մը իմացական անգնահատելի առաւելութիւն մըն է, որ ամբողջ յաւելեալ տարողութիւն մը կ'աւելցնէ մէկու մը աշխարհընկալման վրայ»: Այս, սակայն, մեծ ճիգ եւ միջոցներ կը պահանջէ միալեզու ծնողներէ:

Դժբախտաբար, — կ'ըսէ հեղինակը, — մարդիկ որ խորապէս կը գիտակցին իրենց մենաշնորհներուն՝ սեռային (gender), ցեղային, դասակարգային կամ սեռական (sexual) առումով, հազուադէպ նկատի կ'առնեն իրենց լեզուական մենաշնորհները:

Ի՞նչ ընել:

Լեզուաբանները չեն, որ կրնան «փրկել» վտանգուած լեզուները: «Ամեն լեզու անվերջ է (limitless) այնքան ատեն, որ խօսողները զայն կը խօսին, կամ նշանային լեզուով հաղորդակցողները զայն կը գործածեն»:

Իսկ վտանգուած լեզուներու ի նպաստ պայքարել կը նշանակէ բռնել խօսողներուն կողմը, սակայն «ի վերջոյ համայնքներուն կը մնայ որոշել պահել եւ ինչպէ՞ս պահել իրենց լեզուները»:

Գրողը կը գիտակցի նաեւ, որ այդ առնչութեամբ «այլոց

կողմէ կը պակսի իսկական նիւթական, քաղաքական եւ արհեստագիտական օժանդակութիւնը, մինչ այնքան հասարակ երեւոյթներ են հալածանքը, ծաղրանքն ու խարանը»: Ասոնց ի հետեւանք՝ վտանգուած լեզուներու հաւաքականութիւններուն մէջ կը տարածուին այսպիսի կեցուածքներ՝ «ո՛ր պիտի խօսիմ իմ լեզուս, ո՞վ պիտի հասկնայ զիս, պիտի կարենա՞մ իսկապէս այդ լեզուով մտածել»: Փերլին կ'աւարտէ իր այս նշանակալից գրութիւնը հետեւեալը հաստատելով. «Ձանալ հաղորդակցիլ լեզուով մը, որ հաղորդակցութեան լեզու է՛ ալլեւս, յարութիւն տալ աշխարհայեացքի մը, որ հորիզոնէն գրեթէ անդին է՝ հրաշալի խենթութիւն մըն է»:

Ուստի, չսպաննեք մեր լեզուն, մենք մեր ձեռքով չըլլանք մեր ցեղասպանը, չըլլանք անձնասպան, այլ աշխատինք, որ այդ սրբազան խենթութիւնը մեր ըլլայ ընդմիշտ:

ՎԻԷՓ-ԱՐՄԷՆ

ՍԵՒԱՍՏԻԱՆ 1950 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

«Ահմէտ» թուրք անունը կրող բաւականին զարգացած հայ մըն է, — որուն կեանքին մասին համառօտակի պիտի անդրադառնանք, — որ Սվազէն նամակ մը գաղտնօրէն հասցուցած է արտասահման, ուրկէ կը քաղենք մեզ հետաքրքրող հատուածները:—

Ահմէտ նախ կը նկարագրէ քաղաքի այդ ժամանակի կացութիւնը: «Քաղաքը ունի դեռ Լանկ-Թիմուրը յիշեցնող թաղեր: Բացի Պէզիրճոնց արտի շրջանը գտնուող հայերու եւ ամերիկացի բողոքականներու գեղեցիկ տուներէն, իբր նորութիւն, քանի մը անձնական տուներ եւ պանդոկներ շինուած են, այդ ալ շնորհիւ շոգեկառքին, որ Սվազէն կ'անցնի եւ կայարանը կը գտնուի Ղայաբուլ Դուռը: Իսկ բերդին շրջանը՝ Գալէ-Տիպի, Չայըր-Աղզը, Պօզլու-Սօգակ եւ այլն, որ թուրքերու թաղերն են, պահած են գրեթէ հին ձեւը: Հայերու բոլոր գեղեցիկ տունները հիմա սեփականութիւնն են թուրքերու»:

Թաղերը, կեղրոնը, շուկան մաքրութեան, առողջապահական պայմաններու փոփոխութիւն չեն կրած: Ձմեռը ձիւնը, ցիւրը, իսկ ամառը՝ փոշին կը պահեն իրենց հին վիճակը:

Էր երբեմն, երբ քաղաքի վաճառականութիւնը, արհեստաւորութիւնը հայերէ կը բաղկանար: Թուրքերը միայն պաշտօնեայ, ոստիկան, սափրիչ, սրճեփ. իսկ այսօր կեանքը միանգամայն փոխուած է: Իսկ հայերը...: Ամբողջ նահանգի 200,000 հայութեանէն մնացեր է ընդամէնը՝ 2500 - 3000 հայ. ատոնք ալ զրկուած են հայերէն խօսելու ազատութենէն»:

Ահա նաեւ Ահմէտի կենսագրականը.

«Կար ժամանակ, երբ Ե...եանի թոռ էի, անունս՝ Անդրանիկ: 1911 թուականին շրջանաւարտ եղայ Արամեան վարժարանէն ու մեկնեցայ Պոլիս, Կեղրոնական վարժարանը յաճախելու: 1915-ին՝ քսրոքական դէպի Էսկի-Շէհրի, Գոնեա, Էրէյլի ու Տաւրոսի լեռնաշղթայի Պօզանթրի թիւնէլները (18 հատ) բանալու աշխատողներէն: Այդ առթիւ ճանչցայ տասնեակ հազարաւոր գաղթական հայեր, որոնք չորս տարի անօթի, ծարաւ, մերկ աշխատեցնելէ յետոյ, երբ լրացան թիւնէլները, բոլորն ալ տեղն ու տեղը գնդակահարուեցան...»:

«Տեսայ նաեւ Ատանայէն դէպի Սուրիա գացող ձամբուն վրայ Ամանոս լեռան Այրանի թիւնէլը ճեղքող ու լրանալէն յետոյ, միւս դուռը՝ Կալահիէի մօտ, Ջէնճիրլի կոչուող ձորին մէջ սպաննուիլը հազարաւոր հայ գործաւորներու, որոնք աշխարհի թիւնէլներէն մէկը բացած էին...»:

«Տեսայ անապատն ու Տէր Ջօրը: Մահմետական թուրքին հետ ճանչցայ նաեւ քրիստոնեայ գերմանացին: Թուրքը իր սուրիտով հայ յղի կնոջ արգանդը կը պատռէր, իսկ գերմանացի սպան կը նկարէր այդ գարհուրելի տեսարանը կատարեալ հանդարտութեամբ:

1920-ին Տիգրանակերտէն քայլելով վերադարձայ Սվազ, յոգնած, հալումաշ: Ծառայ մտայ պապուս գործակատար թուրքին մօտ, որ կը շարունակէր մերիններուն գործը՝ ոչխարի, կովի, թիֆթիկի վաճառականութիւնը: Ահա 30 տարի է ի վեր կը ծառայեմ: Հիմա անունս Ահմէտ է, կինս՝ Ջարուհին — Էմինէ. գաւազն եղիչէն Արիֆ կը կոչուի: Մոռցած ենք մեր հին կրօնքը, ազգութիւնը, Վարուժանէն սորված հայերէնը: Թուրքերէն կը խօսինք: «Մագումով հայ» թուրքեր ենք: Տղաս, երբ բարկանայ, հայերէն կը նախատէ:

Այս է հայու կեանքը»:

«Ազատ խօսք» - Փարիզ, 12 Մարտ 1950
(Ուսանկարը՝ Սեբաստիոյ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին)

THE CHRONOLOGY OF RECOGNITION ...

1915	May 24	France, Great Britain and Russia Joint Declaration
1916	Feb. 9	U.S. Senate Concurrent Resolution 12
1919	Aug. 6	U.S. Congress An Act to Incorporate Near East Relief
1920	May 11	U.S. Senate Resolution 339
1965	Apr. 20	Uruguay Senate and House of Representatives Resolution
1975	Apr. 9	U.S. House of Representatives Joint Resolution 148
1982	Apr. 29	Cyprus House of Representatives Resolution
1984	Sep. 12	U.S. House of Representatives Joint Resolution 247
1987	Jun. 18	European Parliament Resolution
1993	May 5	Argentina Draft Law
1996	Jun. 11	U.S. House of Representatives Resolution 3540
1996	Apr. 25	Greece Parliament Resolution
1997	Apr. 3	Lebanon Chamber of Deputies, Resolution
1998	Mar. 26	Belgium Senate, Resolution
1998	Apr. 24	Council of Europe Parliamentary Assembly Declaration
1998	May 28	France National Assembly, Draft Law
2000	May 11	Lebanon Parliament, Resolution
2000	Mar. 29	Sweden Parliament, Report
2000	Nov. 7	France Senate, Draft Law
2000	Nov. 15	European Parliament Resolution
2000	Nov. 10	Vatican City Communiqué
2000	Nov. 16	Italy Chamber of Deputies Resolution
2001	Jan. 29	France Law
2001	Apr. 24	Council of Europe Parliamentary Assembly Declaration
2001	Sep. 26	Prayer of Pope John Paul II Memorial of Tzitzernagaberd, Yerevan
2002	Jun. 13	Canada Senate Resolution
2003	Aug. 20	Argentina Draft Law
2003	Dec. 16	Switzerland (Helvetic Confederation) National Council Resolution
2004	Mar. 18	Argentina Draft Law
2004	Mar. 26	Uruguay Law
2004	Mar. 31	Argentina Senate Resolution
2004	Apr. 21	Canada House of Commons Resolution
2004	Nov. 30	Slovakia National Assembly Resolution
2004	Dec. 21	Netherlands House of Representatives Resolution
2005	Apr. 14	Russia Duma Resolution
2005	Apr. 19	Poland Parliament Resolution
2005	Apr. 20	Argentina Senate Resolution
2005	Jun. 15	Germany Parliament Resolution
2005	Jul. 14	Venezuela National Assembly Resolution
2005	Sep. 15	European Parliament Resolution
2005	Dec. 15	Lithuania Assembly Resolution
2006	Apr. 19	Argentina Senate Special Statement
2007	Jan. 15	Argentina Law
2007	Jun. 5	Chile Senate Resolution
2010	Mar. 11	Swedish Parliament Resolution
2014	Nov. 26	Bolivia Parliament Resolution
2015	Apr. 9	Netherlands (Parliament Resolution)
2015	Apr. 21	Austria (Parliament Resolution)
2015	Apr. 24	Bulgaria (Parliament Resolution)
2015	May 6	Luxembourg (Chamber of Deputies Resolution)
2015	June 3	Brazil (Senate Resolution)
2015	June 18	Belgium (Parliament Resolution)
2015	Oct. 29	Paraguay (Senate Resolution)
2016	June 2	Germany (Parliament Resolution)
2017	April 25	Czech Republic (Parliament Resolution)

... AND 109 YEARS OF
DENIAL

TURKEY
1915-2024

2019	Apr. 24	Portugal (Parliament Recognition)
2019	Oct. 29	USA (House of Representatives Resolution)
2019	Dec. 12	USA (Senate Resolution)
2020	Feb. 13	Syria (National Assembly)
2021	Apr. 24	US President Joe Biden officially recognizes the Armenian Genocide

100 Years Ago, Martyrs of the Armenian Genocide Marched Straight to Heaven

By Simonson Zubair

The prisoners in Mardin Castle knew that to die for the One who died for us all is the greatest honor.

The prisoners in Mardin Castle were rounded up at nightfall. Soldiers called out their names, one by one, and tied them with ropes. Rings were pressed around their necks, and chains put around their wrists, of those thought to be Armenian. All of them stood like that, for several hours, until the soldiers had finished arranging them into columns and rows. They were marched out through the prison gate.

The prisoners were young and old. No distinction had been made by the authorities as to whether they were Catholic or Orthodox or Protestant. Those belonging to the Latin or Chaldean or Syriac Rites had been bound all the same. They were all Christians, and thus deemed enemies of the state.

Mamdooh Bek, the chief of police of Mardin, led the caravan at the front. He considered himself to be a hero, a warrior for his faith, for this. His desire to lead this march had been rendered feasible only after Hilmi Bey, the district governor just a few days prior, had been deposed for energetically protesting the treatment that the Christians of Mardin had been dealt — the former governor being transferred to a new post, over in Mosul.

Ignatius Maloyan, the Armenian Catholic Archbishop of Mardin, was in chains at the back of the caravan. The bruises on his body, from beatings he'd endured over the last week, were still sore. The bruise on his face from the pistol-whipping dealt to him by Mamdooh Bek was a fading bluish-purple. His toenails were extracted. The recent thrashings he'd taken on the soles of his feet made him walk with a limp.

The Archbishop had been loyal to his country. He'd urged his fellow Catholics to remain loyal as well. But the lot of Christians in the Ottoman Empire had taken a turn since the outbreak of the Great War. While young men still were dug in the trenches and dying yonder in Gallipoli, weapons had been planted in the cathedral here in Mardin to serve as "evidence" of a planned insurrection. The Archbishop had been arrested, dragged into court in chains, and given the choice to convert to Islam or to die. The beatings had begun when he'd refused to convert.

The prisoners continued marching onward.

"The Christian residents who leave their houses," shouted a familiar voice, that of the town crier, "will be amputated and put together with their co-religionists."

The prisoners, more than 400 in all, many priests among them, exited that castle which, much like the empire, had long been in disrepair. They trudged along the main street. The fingers and feet of those who'd had their nails extracted bled. Some of the men had broken bones, and gashes on their heads.

*Blessed Léonard Melki, Blessed Thomas Saleh
and Blessed Ignatius Maloyan*

They passed through the Muslim quarters of Mardin. Women came out from their homes and mocked them and laughed at them. Children giggled and threw stones at them. They kept on marching.

They passed through the Christian quarter. The streets were silent and clear. Residents wept and prayed behind closed doors, and by the railings of their roofs, as the prisoners passed by their houses. Mourning had made it so easy to forget that these men were being marched straight to Heaven.

They approached the western gate. The monks and missionaries, those in Mardin who still were free, went up to the roofs to see their friends for one last time and say farewell. They wondered whether they themselves would soon share a similar destiny as their chained brethren, of imitating the Lord even in his Passion.

The monks and missionaries on that roof looked down upon the prisoners, recognizing the battered faces of some, and recognizing the face of Christ in all. There among those prisoners were Brother Léonard Melki, a Lebanese Capuchin friar, who'd been falsely accused of conspiring with the French government. He'd been a great promoter of the Third Order of St. Francis during his time in Mardin. He likewise had been offered the choice to convert or die. His torture began when he'd declined to convert. Blood was trickling from his toes and fingers.

Brother Léonard wondered as he left the city whether his old friend, Brother Thomas Saleh, a Maronite Catholic, and fellow Capuchin friar, was elsewhere suffering for the Lord's sake in such a manner. The time for Brother Thomas' martyrdom would come soon

enough.

Those men up on the roof continued watching on until the backs of their brethren faded into the darkness of night.

The desert night was turning cold. The lights of Mardin faded behind them, until it looked as though a match had been lit behind them, and then disappeared altogether. The waning crescent moon hovered above them on this night of June 10, 1915. The stars, as many as the children of Abraham, surrounded sister moon in the firmament.

The shivering prisoners continued to march barefoot in the desert for several hours. Blood stained the sands beneath the wounded. The pain of it was near to blinding for some. Some of them stumbled and fell. Those who could no longer walk were supported by those who could. They reached Adercheck, a Kurdish village, in the early morning hours of Friday, June 11, the Feast of the Sacred Heart.

Some of the villagers got out of their homes to see what all of the commotion was about. The bulk of the prisoners were escorted by the soldiers onward from there, followed by curious villagers, to nearby caves.

They stopped. Mamdooh Bek stood there before the prisoners. He read to them what he'd insisted was an imperial decree saying that all Christians were considered traitors and were to be sentenced to death. He assured them that amnesty would be granted to those who converted to Islam and that they'd be returned to Mardin. Those unwilling to convert would be executed within the hour.

The Archbishop replied that he would prefer to die as a Christian than to live as a Muslim. He knelt and prayed that the men along with him would accept their martyrdom courageously.

The vast majority of the prisoners knelt with the Archbishop.

A few of the men remained standing, nodding their heads, agreeing to convert. Soldiers made gestures with their hands for them to go along with some of the Kurdish villagers who were present, to immediately be brought before the local sheik, that they may say the words: "I bear witness that there is no god but Allah, and Muhammad is the messenger of Allah."

The soldiers made their preparations.

The Archbishop ordered his priests to circulate among the other prisoners. They heard the confessions of those who soon would die, absolving them, using their chained hands to make the sign of the cross.

The Archbishop took what bread he could find. He said the words of consecration and had his priests distribute the Body of Christ. This one last feast had become an occasion for joy. The prisoners knew then what all the holy martyrs before them had taught: that to die for the One who died for us all is the greatest honor.

Some of the soldiers marveled at the faith of the prisoners as they watched on.

Rage swelled up from the heart of Mamdooh Bek until it felt as though his head would burst. He was a man who preferred to be feared, never defied. He stood next to the Archbishop at the designated site and then gave the order.

The blasting sounds of gunfire erupted and echoed. Clouds of smoke filled the air. The stench of gunpowder filled the nostrils of the violent men like an unholy incense. Blood splattered from the bodies of the lined-up prisoners as they fell limp onto the earth below. Soon enough, all of the prisoners were dead, save for one.

The Archbishop had been allowed to watch all of this.

Mamdooh Bek looked at the Archbishop. He said that it was his religious duty to offer one last chance to say the words of the *Shahadah* and convert.

"I've told you I shall live and die for the sake of my faith and religion," the Archbishop replied. "I take pride in the Cross of my God and Lord."

Mamdooh Bek coldly drew out his pistol and fired a shot at the archbishop.

"My God!" the Archbishop cried with his last breath, "have mercy on me; into your hands I commend my spirit." He collapsed onto the ground and died.

As their bodies were being disposed of, the newest dwellers of Paradise were welcomed to their eternal home.

Christians throughout the Muslim World face severe persecution today. Little to no distinction ever gets made between Catholic, Orthodox and Protestant Christians by those who persecute them.

In May 2015, the Holy See added the 21 Coptic Christian men who'd been executed for their faith by the Islamic State on Feb. 15, 2015, to the Roman Martyrology.

Blessed Ignatius Maloyan, the Armenian Catholic Archbishop of Mardin, was beatified Oct. 7, 2001, by Pope John Paul II. He'd spent much energy encouraging devotion to the Sacred Heart, and was martyred on the Feast of the Sacred Heart in 1915. His feast day is on June 11.

Blessed Léonard Melki, along with Blessed Thomas Saleh (a Maronite Catholic martyred in 1917), both of whom were Capuchin Friars, were beatified by Pope Francis on June 4, 2022. Their feast day is June 10.

All of you Holy Martyrs, pray for us!

Simonson, Zubair: (c) 2024 EWTN News, Inc. Reprinted with permission from the National Catholic Register - <http://www.ncregister.com>.

Chronology of the Armenian Genocide

April - July 1915

April 1

The mass arrest of Armenian political leaders is carried out in Sivas and other provinces.

April 2

General robbery and arrests of Armenians are reported throughout Bitlis and Erzerum Provinces.

April 2

In Sivas Province, battalions of gendarmery and 4,000 chetes begin regular attacks on Armenian villages with increasing brutality.

April 3

(Easter week) Mass arrests and a search for weapons are carried out in Marash and Hadjin (Hajen), with the seizure of all arms, including household knives. Numerous rapes during the house searches are reported.

April 5

In Marash, Turks demand 5,000 jackasses from the Armenians in an excuse to loot.

April 8

Turkish emigrants from Bosnia are settled by the government in the villages of Zeitun District. 8,000 Turkish regulars are reported in Zeitun.

April 8

The famous monastery of Zeitun is burned by the Turks.

April 9

Turks declare a meeting in Marash to deport the Armenians. The Turkish government forbids civilian action on the ground that the March 16 Army command covered the situation.

April 11

Talaat tells the Armenian parliamentary deputy Bedros Halajian that there will be no massacres.

April 12

Widespread attacks on, and looting of, Armenian villages in Bitlis and Erzerum Provinces are fed by the accusation that the Armenians caused the war.

April 14

The Governor General of Van, Tahir Jevdet, invites the Armenian parliamentary deputies from Van and the Dashnak leader Ishkhan to attend a conference.

April 15

Armenian refugees from villages surrounding the city of Van arrive and notify the inhabitants that 80 villages in Van Province were already obliterated and that 24,000 Armenians had been killed in three days.

April 16

The Armenian leaders Vramian and Ishkhan are slain during the night in the Kurdish village of Hirj by chetes on orders from Governor General Tahir Jevdet.

April 17

Friendly Kurds inform the inhabitants of Van of the assassination of Vramian and Ishkhan.

April 17

The Armenians organize a defense against the sudden attack by Turkish forces on the city of Van. (They hold out until

advancing units of the Russian Army consisting of Armenian volunteers arrive to their rescue on May 23, 1915).

April 18

Until the end of April 32,000 more Armenians are slain in the villages of Van Province, including the inhabitants of remote villages.

April 18

In Erzerum, Turkish civilians declare intentions to hold a meeting. The Army forbids it. Similar gatherings in other centers are also forbidden on the grounds that the Army is the agency responsible for handling the Armenians.

April 18

The Governor General of Van Province demands that the Armenians of the city of Van surrender their weapons. The Armenians refuse as chete units were harassing the surrounding villages.

April 19

House searches are made in Diyarbekir and widespread persecution takes place.

April 20

The deportation of the 25,000 Armenians of Zeitun is completed.

April 20

The first large-scale arrests of Armenians are made in Diyarbekir upon the orders of Governor General Reshid.

April 20

Twenty Armenian Social Democratic Hnchak Party members are brought to the Central Prison in Constantinople to face court martial. They are hanged publicly on June 2, 1915.

April 24

Two hundred and fifty Armenian intellectuals and community leaders are arrested in Constantinople and sent to Chankri and Ayash, where they are later slain.

April 24

The editors and staff of Azadamart, the leading Armenian newspaper of Constantinople, are arrested, and on June 15 are slain in Diyarbekir, where they had been transported and imprisoned.

April 24

The Armenian Patriarch of Constantinople and Zohrab, Armenian deputy in the Ottoman Parliament, petition the Grand Vizier, Said Halim, the Minister of the Interior Talaat, and the President of the Senate, Rifat, on behalf of the arrested Armenians of Constantinople. Though approached separately, all three give identical answers; that the government is isolating the Armenian leadership and dissolving the Armenian political organizations.

April 26

Three Armenians are hanged publicly in Mush without trial.

April 27

A second meeting in Erzerum to organize a communal massacre is disbanded by the government as interference in the affairs of the Army.

April 27

Twenty-six Armenian leaders are arrested in Marsovan (Merzifon). A two-week-long search for weapons is started accompanied by acts of violence and the abuse of women.

April 29

Russian citizens of Armenian origin are arrested in Constantinople.

April 29

The disarming of the Armenians of Constantinople is carried out with many outrages.

April 30

The vice-governor of Erzinjan begins the persecution of the Armenians with the arrest of many intellectuals.

May 1

The arrest of the Armenian professors and teachers of the American Euphrates College in Kharput starts.

May 2

Halil Pasha's forces are defeated by the Russian Army in the Caucasus and in northern Iran, and retreat to Van, Bitlis, and Mush, where they participate in the massacre of the Armenians.

May 2

Three thousand English and French civilians are arrested in Constantinople.

May 3

House searches are made in Aleppo.

May 3

Macedonian Turkish immigrants are installed in Zeitun by the government.

May 3

The deportations from the villages of Erzerum Province are start.

May 4

The mass arrests of Armenian leaders in Aintab are begun.

May 4

Two hundred Armenian leaders in Erzerum are arrested.

May 5

Arrests and persecutions begin in Kharput.

May 6

Allied nationals in Beirut (Beyrut) are deported to Damascus and dispersed from there.

May 6

The New York Times reports that the Young Turks had adopted a policy to annihilate the Armenians.

May 9

Lord Grey, British Minister of Foreign Affairs, sends a message to Enver holding him personally responsible should anything happen to the 3,000 captive English and French civilians.

May 10

Nine hundred and fifty prominent Armenians are arrested in Diyarbekir on orders from Dr. Reshid, the Governor General of Diyarbekir Province.

May 10

The Armenian refugees from Zeitun found in Marash, who had previously been spared deportation, are removed to the Syrian desert.

May 12

Vartkes, an Armenian deputy in the Ottoman Parliament, visits Talaat to protest the arrests of April 24.

May 14

English and French civilian prisoners are deported to the

interior of Anatolia.

May 14

Thirty-eight Armenian community leaders are arrested in the town of Chomaklu in Kayseri Province and shortly thereafter executed.

May 15

The Armenian community leaders in the town of Bayburt are arrested and subsequently killed in Urbajioghli-Dere.

May 15

Armenians are deported from the northern villages of Erzerum Province.

May 18

Courts martial are set up in Marash to try the Armenian leaders arrested there shortly earlier.

May 19

Advancing troops of the Russian Army in the Caucasus led by Armenian volunteers reach Van and lift the siege of city.

May 19

Armenians in the Khnus region of Erzerum Province are massacred.

May 21

Regular Russian Army forces arrive in Van. They begin the cremation of the dead in the city and in the villages of the province. Fifty-five thousand dead are identified as Armenians.

May 21

Armenian parliamentary deputy Vartkes visits Police Commissioner Osman Bedri to protest the arrests of the Constantinople Armenian community leaders.

May 22

Turkish refugees are settled in the emptied Armenian villages of the Tortum District of Erzerum Province.

May 24

A note is sent by the Allied Powers to the Turkish Cabinet holding it responsible for the massacres of the Armenians.

May 25

Armenian parliamentary deputies Zohrab and Vartkes are arrested in Constantinople and later murdered while in custody in Kara-Kopru.

May 27

German Marshal Otto Liman von Sanders reports that the deportations were planned by the Committee of Union and Progress, and received the approval of all the ministries, and that the execution of the plans was placed in the hands of the Governor Generals, their subordinates, and the police.

May 27

The promulgation of the Temporary Law of Deportation, months after the depopulation of the Armenian settlements is initiated.

May 27

Two thousand Armenians are deported from Marash.

May 27

Three hundred Armenians arrested on May 10 in Diyarbekir are murdered while in custody.

May 29

Talaat is reported to have said that he was going to give to the Armenians a new and final residence.

May 29

Six hundred and thirty Armenians arrested on May 10 in Diyarbekir are murdered in the village of Bisheri while in custody and their bodies are thrown in the Tigris River.

May 31

Two weeks of outrages perpetrated against the Armenians of the town of Chomaklu under the guise of forcing the Armenians to give up their arms end.

May 31

German Ambassador Hans von Wangenheim advises against German interference in the deportations.

June 3

Ayub Bey, an arch-assassin, leaves Adana for Aleppo in connection with the organizing of massacres.

June 4

Enver issues a circular dispatch classified secret and urgent concerning the deportations.

June 7

The first convoy of Armenian deportees leave Erzinjan toward Kemakh on their way to the Syrian Desert.

June 7

The Armenian Prelate of Shabin-Karahisar, Vaghinag Vartabed, is assassinated.

June 7

The Armenians of Constantinople appeal to the German and the Austrian Embassies to prevent the deportations and associated outrages, but receive no satisfactory reply.

June 7

The Armenians arrested in Sivas on April 1 and transported to Angora Province are murdered in the woods of Meshedler-Yeri. The mass slaughter is witnessed by Greek woodcutters who report the news to the Armenians of Sivas.

June 8

The second convoy of deportees from Erzinjan leaves for the Syrian Desert.

June 9

The third convoy of Armenians departs from Erzinjan.

June 9

Three Armenian medical officers, Dr. Hairanian, Dr. Baghdasar Vartanian, and Dr. Maksud, serving in the Turkish Army are murdered in the city of Sivas.

June 10 to June 13

Over a period of four days the Armenians deported from the towns and villages of Erzerum Province are slaughtered in a major massacre at Kemakh.

June 13

The War Ministry orders the seizure of all the domestic animals of the Armenians.

June 13

The War Ministry notifies that the permits given to Armenians exempting them from the deportations and safety certificates are only provisional and temporary.

June 13

Twenty-five thousand Armenians are murdered by the fourth day of the Kemakh massacre. The 86th Cavalry Brigade with its officers and the 2nd Reserve Cavalry Division of the Turkish Army participate in the slaughter.

June 13

Instructions concerning procedures for the deportations and urging extreme strictness are sent to provincial governors.

June 14

Subhi Bey, the assistant to the Undersecretary of the Interior Ministry asks for a list of Armenians working in the shipyards, docks, and arsenals of the Ministry of the Marine.

June 14

The third convoy of Armenian deportees from the town of Bayburt departs.

June 14

Three hundred Armenian community leaders are arrested in Shabin-Karahisar.

June 15

Twenty members of Armenian Social Democratic Hnchak Party are publicly hanged in Constantinople as a signal to the provinces to intensify measures.

June 15

Twelve Armenian community leaders are publicly hanged in Sivas.

June 15

The Armenians of Shabin-Karahisar organize defense against chete forces and the regular Turkish Army.

June 16

3,500 Armenian men are seized in a mass arrest in Sivas Province.

June 17

Talaat is reported to have declared that he will uproot the internal enemy.

June 17

1,213 Armenian men are arrested in Marsovan (Merzifon).

June 17

8,500 Armenians withdraw into the ruined castle of Shabin-Karahisar to defend themselves against the Turks.

June 18

160 families are deported from city of Erzinjan.

June 19

A second convoy composed of 300 families leaves the city of Erzerum.

June 21

The governor-general of Aleppo, Jelal Bey, resigns in protest against the deportation order and the massacres.

June 21

Talaat sends instructions to prevent the populace from robbing the abandoned goods of the Armenians.

June 23

The Interior Ministry advises provincial governors that the Commission on Abandoned Goods will have charge of the resettlement of Turkish Muslim immigrants.

June 23

The Interior Ministry advises taking the precaution of separating the convoys of Armenian deportees by a distance of five hours.

June 23

The wholesale arrest of 1,500 men is carried out in Sivas Province.

June 23

The first large-scale massacre of Armenian men is carried out in the town of Kharput.

June 23

Wholesale arrests are made in Bitlis of the scattered remnant Armenians who had escaped the previous series of massacres.

June 23

Massacres of Armenian Christians, Maronites, Nestorians, Europeans, Catholics, and other non-Muslim people in the city of Mardin are carried out under the direct order of Dr. Reshid, the governor-general of Diyarbekir Province.

June 24

The Armenian notables of Trebizond are sent by boat toward Samsun, and on the way are thrown, tightly bound together, into the Black Sea.

June 25

The massacre of Armenians of Bitlis is carried out under the direct orders of Mustafa Abdulhalik Renda.

June 26

The remaining Armenian men in Sivas are arrested.

June 25

A government decree instructs the 30,000 Armenians in Trebizond to leave the city within 5 days.

June 26

A decree issued in Erzerum orders all Armenians to leave for Syria.

June 26

A decree issued in Samsun orders all Armenians to leave within 15 days.

June 28

The previously arrested Armenian educators and community leaders in Kharput are transported from prison to be murdered.

June 29

Vartkes and Zohrab, two Armenian deputies in the Ottoman Parliament, deported from Constantinople, arrive in custody in Aleppo.

June 30

3,000 Armenians from the city of Erzerum are murdered while being deported.

June 30

6,000 Armenians from Zeitun arrive in the Konia Desert and nearby malarial marshes.

July 1

2,000 Armenian soldiers in the Turkish Army used as laborers are massacred near the city of Kharput.

July 1

The first convoy of deportees leaves the seaport of Trebizond for the south.

July 1

The Governor General of Sivas announces that the first convoy of deportees from the city are to leave by July 5 in groups according to street residence. A total of 48,000 persons are deported. The governor, commissioner of police, two parliamentary deputies, the qadi (the chief religious judge), and the mufti (the religious chief) tell the Armenians that they were being resettled for the duration of the war in order to forestall any resistance.

July 2

Bands of 4,000 chetes operating out of the mountains around Erzinjan begin daily raids against the southward bound convoys of Armenian deportees.

July 2

The deportation decree is issued in the city of Mush.

July 4

For the record, an official German protest is registered with the Grand Vizier. The protest is left unanswered by the Turkish government.

July 4

Neshed Pasha leaves Sivas with three regiments and artillery to subdue the Armenians resisting in Shabin-Karahisar.

July 5

In Diyarbekir 2,000 Armenian soldiers working in labor corps

are killed.

July 5

The first convoy of deportees leaves the city of Sivas. Every day for 16 days, an average of 400 families leave, the overwhelming majority being slain en route to the Syrian desert. The last convoy departs from the city on July 20.

July 6

By this date, up to 1,000 Armenian families had left Trebizond in convoys headed south.

July 7

The male members of 800 Armenian families in the town of Kharput are killed.

July 8

Zaven, Armenian Patriarch of Constantinople, appeals to the Minister of Justice, Ibrahim Bey, who replies that he cannot intervene in matters concerning the War Ministry.

July 10

2,700 persons are killed in a second massacre in Mardin.

July 11

The beginning of a four-day massacre in Mush under the combined orders of parliamentary deputy Elias, vice-governor Servet, and Governor General Mustafa Abdulhalik Renda, Talaat's brother-in-law.

July 11

The Interior Ministry instructs that the Armenian villages be settled with Muslim immigrants.

July 12

The government advises all Governor Generals that Der-el-Zor (Deir el-Zor) District is saturated and that the rest of the deportees be routed to Kirkuk District in northern Iraq, to the south of Aleppo, and to the east of Syria.

July 12

Instructions are issued to distribute Armenian orphans to Turkish homes.

July 13

The Muslim holy month of Ramadan begins. During the whole month the greatest concentration and universalization of massacring and murdering occurs in every province of Turkey.

July 13

The last convoy, containing all the remaining Armenians in the city, leaves Kharput.

July 13

Zaven, Armenian Patriarch of Constantinople, is declined an audience with Talaat.

July 14

Jemal, Commander of Aleppo's Fourth Army Corps, protests to Dr. Reshid, the Governor General of Diyarbekir Province about the dumping of dead bodies in the Euphrates River and advises burial. From June 22 to July 17, a period of 25 days, a steady stream of bodies of massacred Armenians floats down the Euphrates River.

July 16

Bodies from Kharput Province and Erzerum Province float down the Euphrates to Jerablus, where they are seen and identified by German officers.

July 18

In the region of Dersim, 3,000 Armenians are killed by the Turks. Almost all of the large Kurdish population of Dersim refuses to participate in the massacres and even shelters many Armenians.

Enquête sur un génocide parfait

Pile un siècle après le traité de Lausanne et la fondation de la République de Turquie, le sang n'a pas fini de sécher. Erigé sur le cadavre du peuple arménien, l'Etat-nation turc s'inscrit en continuité directe du régime génocidaire Jeune-Turc du Comité Union et Progrès. La dernière étude de Raymond Kévorkian (1) se veut un pavé de taille dans la mare du négationnisme.

Par Tigrane Yégavian

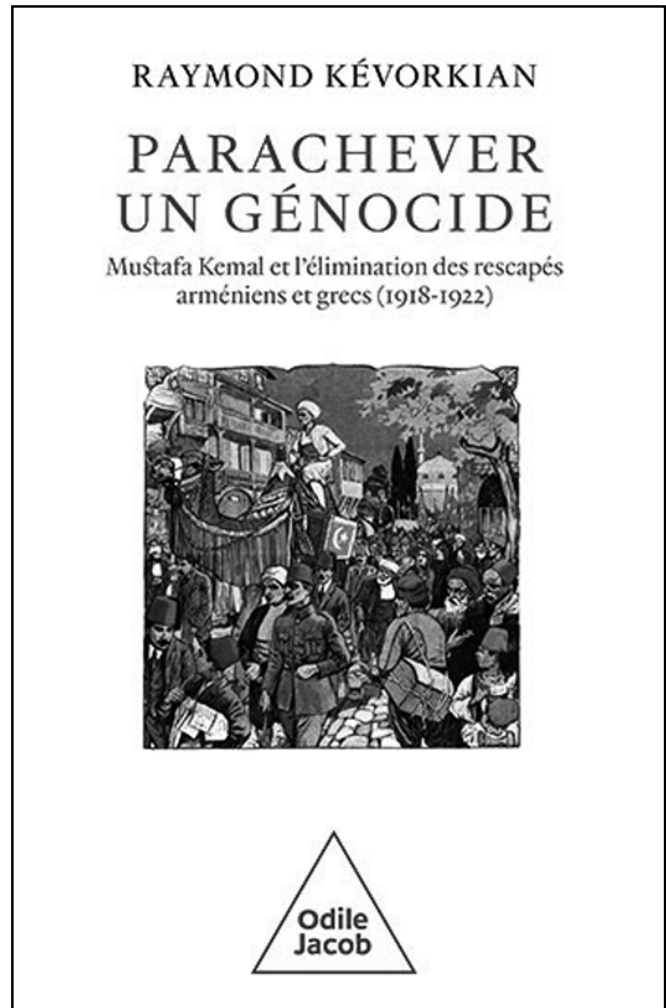
17 ans après la publication de sa magistrale étude consacrée au *Génocide des Arméniens*, l'ancien conservateur de la Bibliothèque Nubar se penche sur les événements qui ont scellé le destin de la Turquie contemporaine et acté le malheur de la nation arménienne. Cette entreprise, il l'a menée à bien grâce à l'aide d'une méticuleuse et poignante documentation en grande partie issue des archives du Patriarcat arménien de Constantinople sauvées in extremis des griffes du kémalisme par le patriarche Zaven Der Eghian (1913-1923) Ce livre constitue la dernière étape d'une trilogie que Raymond H. Kévorkian avait entamée il y a 30 ans, en prenant pour point de départ les prémisses du processus génocidaire envisagées par les élites ottomanes dans leur projet de créer un Etat-nation turc.

Filiation du kémalisme avec le régime unioniste

Mêlant fluidité de l'écriture et rigueur scientifique, l'historien opère une éclairante démonstration censée abolir les dernières barrières d'une littérature révisionniste, voire négationniste, au sujet du lien présumé entre Mustafa Kemal et les dirigeants génocidaires du Comité Union et Progrès (CUP). Point de hiatus, ou plutôt une filiation assumée tant le processus d'anéantissement des Arméniens, et plus généralement des chrétiens de l'Empire ottoman, ont permis de porter la République de Turquie sur les fonts baptismaux mais aussi de créer de toute pièce la République d'Azerbaïdjan, projet caressé par Enver Pacha en droite ligne de sa politique panturquiste. Cette évidence du crime originel de l'Etat-nation turc est à l'épicentre du déni actuel. Un déni qui explique par exemple l'impossibilité émise par le Haut-commandement militaire d'Ankara d'autoriser l'accès aux archives du cadastre et d'autres documents sensibles corroborant les "*allégations de génocide?*".

La première partie de l'ouvrage s'intéresse à l'attitude des cadres unionistes du CUP qui, loin d'être démantelés par les Alliés vainqueurs, s'étaient réorganisés en clandestinité, à l'instar des membres du Karakol, cette redoutable organisation secrète.

Si l'historien Taner Akçam avait cru bon de relever la célèbre condamnation d'Atatürk dans son livre éponyme (*Un acte honteux*, Denoël, 2008), Raymond Kévorkian s'attache à mettre en évidence la poursuite méticuleuse de l'extermination de l'élément chrétien par Kemal. Cette symbiose entre unionistes et kémalistes, il la dénomme le mouvement *millî* (national). Un mouvement nationaliste

cimenté par la convergence de vue sur la nécessité de créer une Turquie exclusivement pour les Turcs.

Au début, les unionistes pensent être suffisamment puissants et organisés pour manipuler le futur Atatürk, ce dernier étant considéré comme un leader à titre provisoire. Mais en définitive, ce sont eux qui seront méticuleusement éliminés. Spoliateurs et massacreurs ont pris le pouvoir en janvier 1920 à la Chambre des députés d'un Empire ottoman agonisant. Tous sont obsédés par l'élimination des chrétiens, condition sine qua non pour que l'Etat-nation turc puisse être viable. On les retrouve aussi au sein du mouvement nationaliste mené par Mustafa Kemal. De quoi remettre en question la

Mustafa Kemal

volonté des autorités légales d'Istanbul de châtier les coupables du Génocide qui, pour la plupart, ne seront pas inquiétés.

L'historien, ici, s'interroge sur l'attitude des puissances alliées qui tolèrent sans broncher la formation de cabinets composées d'ultras, anciens membres du CUP. Le laxisme des Français est relevé tout comme la turcophilie des Italiens. Et de procéder à une description méticuleuse des diverses et nombreuses formes de harcèlement à l'encontre des déportés arméniens retournés sur leurs lieux de naissance.

L'auteur, qui a recours à l'approche micro historique, s'attache, dans une seconde partie, à se pencher sur les instances arméniennes dans la Turquie «?post-génocidaire?». Il envisage un examen du statut des Arméniens durant cette période trouble : au premier chef, le Patriarcat arménien de Constantinople, l'énergie déployée par son Conseil politique et son Bureau d'information, par tous ces collaborateurs animés par une foi à toute épreuve pour recouvrir les biens spoliés, libérer les femmes et les enfants détenus dans des maisons turques, kurdes, au sein des tribus bédouines. Raymond Kévorkian met en lumière la profondeur des relations de travail entre le bureau d'information du Patriarcat, (*Deghegadou tivan* dirigé par le grand historien Archag Alboyadjian (1879-1962)), et le Haut-commissariat britannique à Constantinople. Les collaborateurs du Patriarcat arménien avaient mis en place tout un réseau de correspondants, composé de chefs religieux et de rescapés dont les informations communiquées leur ont permis de documenter le Génocide mais aussi toute la période critique et singulière qui fait suite à l'armistice de

1918 jusqu'au traité de Lausanne. Des archives extrêmement précieuses sauvées des Kémalistes grâce au patriarche Zaven à l'adresse du père Grigoris Balakian, résidant alors à Manchester et futur primat de Marseille. Les Britanniques, considérés par les Arméniens comme des interlocuteurs plus fiables que les Français dans la mesure où ces derniers sont clairement à la manœuvre sur tous les contentieux accumulés à la suite du Génocide. L'action du Bureau d'information du Patriarcat s'avère, dans la période de la recherche de preuves et de sauvetage des survivants, d'une importance capitale.

L'impossible réparation

La troisième partie traite, quant à elle, du retour des rescapés arméniens dans des contextes différents mais d'une extrême complexité. Grâce aux éléments recueillis l'auteur recense point par point, localité par localité, canton par canton, vilayet par vilayet, le nombre de pertes humaines et de retours des déportés. Est recensé le nombre de rescapés en fonction des lieux de résidence et de réimplantation. Les éléments démographiques fournis grâce aux nombreux rapports quotidiens et hebdomadaires établis par les services du Patriarcat arménien ont permis une reconstruction micro historique au cœur du travail de l'historien. Elle vise à tordre le cou à l'historiographie officielle sur le sort qui fut réservé aux non-Turcs durant la période d'après-guerre.

La dimension humaine, le témoignage, écrire l'indicible, la survie des orphelins, le malheur fait aux femmes souillées et martyrisées, s'insère tout naturellement dans le récit. Le personnage de Halide Edip Adivar, directrice de l'orphelinat raciste Aıntoura, féministe turque célèbre érigée en symbole de la femme progressiste, en réalité compagne de route des Jeunes-Turcs, incarne une version locale du national-socialisme, raciste et obsédé par la quête d'homogénéité ethnique.

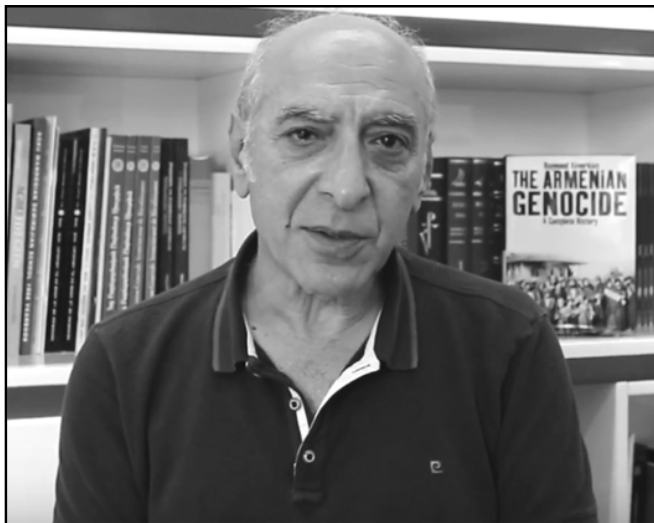
Le recours à des sources inédites sur la Cilicie vient compléter le travail pionnier entrepris par Vahé Tachdjian (*La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie : aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Karthala, 2004).

Sans doute la partie la plus fascinante du livre consiste à comprendre quelle fut l'action diplomatique des Arméniens désunis avec les puissances dans la gestion de l'après-guerre dans l'Empire ottoman. Le Patriarcat arménien travaillait en étroite coordination avec la Délégation nationale arménienne présidée par Boghos Nubar puis Gabriel Noradounghian, qui se sont efforcés de trouver une solution politique à la crise engendrée par les puissances de l'Entente, comme de la politique des réseaux nationalistes turcs. L'auteur défend la thèse selon laquelle, après l'accomplissement d'un crime aussi indicible qu'un génocide, la cohabitation victimes-bourreaux ne peut être qu'un prolongement dans le temps de la soumission et de la dépendance des premières aux seconds dans une logique de prédation continue. Enfin, il pose la question de sanctionner les criminels, il décrypte le discours de justification des mêmes responsables et rapporte les débats dans la presse et au Parlement sur la conduite à adopter :

assumer ou nier le crime ? On assiste à des scènes surréalistes où des députés arméniens se retrouvent dans une chambre dont certains membres ont été directement impliqués (24 sur 164 élus) dans l'extermination de leurs compatriotes, et se sont pour le moins personnellement enrichis au détriment des déportés. La question épineuse de la restitution des biens nationaux, des biens fonciers des paysans sédentaires, est au cœur des préoccupations. L'auteur note que pour mettre la main sur les biens arméniens, quelle que soit leur nature, les autorités ont adopté, par touches successives, un arsenal de directives, de lois et de décrets d'application en vue d'extirper les populations arméniennes de leur foyer. Force est de constater que pas grand-chose a changé depuis lors, à voir de plus près à quelle enseigne les autorités d'Ankara surveillent étroitement la gestion des *vakıfs* (biens de mainmorte) arméniens de Turquie.

L'attitude déplorable des Occidentaux

Dans cette cartographie soucieuse du détail des déportations et des expulsions entreprises sous Mustafa Kemal, l'auteur rend compte de l'impuissance des missionnaires occidentaux. Et du rôle pour le moins ambigu de la France en Cilicie, signataire de l'infâme accord secret d'Angora, un coup de poignard dans le dos des Britanniques. Ainsi, et c'est la singularité de l'expérience kémaliste, un Etat qui a subi une défaite, mais refusant de se plier aux conditions imposées par les puissances qui l'ont militairement fait plier, parvient à retourner la situation à son profit. Raymond Kévorkian l'explique par le fait que le CUP étant parvenu avant et pendant la guerre à prendre le contrôle absolu de tous les rouages civils et militaires de l'empire, avait des marges de manœuvre insoupçonnées. Face au jeu trouble des puissances alliées, que pouvait faire un Boghos Nubar à la tête de la Délégation nationale arménienne ? Kévorkian cite ce courrier adressé au patriarche Zaven der Eghiayan, dans lequel Boghos Nubar déplore que depuis décembre 1920, la France n'admet plus qu'elle s'était engagée envers nous à "*accorder à la Cilicie une autonomie sous sa protection*". Dépit, trahi par son vieil ami Clémenceau, mais aussi par les Britanniques qui finissent par se ranger

L'historien Raymond H. Kévorkian

le patriarche Zaven Der Eghiayan

derrière les positions intransigeantes des délégués turcs, Boghos Nubar était tout à fait lucide sur la part de responsabilité des Français dans le parachèvement du processus génocidaire.

Quant aux élites arméniennes, elles portent la responsabilité de leur division entre délégués du Caucase (République d'Arménie) et Arméniens occidentaux sujets ottomans, porteurs d'une autre vision.

Peu importe la distinction entre Arméniens occidentaux et orientaux aux yeux du proto-fascisme turc, selon la formule de l'historien suisse Hans-Lukas Kieser. Le traité de Sèvres a été une utopie. L'Arménie du Caucase s'est offerte aux bolchéviques en novembre 1920 pour échapper à la troisième phase du Génocide déclenchée par Mustapha Kemal dont la politique d'homogénéisation démographique a porté ses fruits. Ce qui restera dans l'historiographie comme une guerre de libération nationale est l'autre nom d'une vaste opération visant à parachever le Génocide par l'éradication finale des rescapés arméniens, grecs et syriaques. Il est des historiens dont le nom demeure indéniablement lié à leur sujet d'étude, nul doute que celui de Raymond Kévorkian restera ancré dans l'historiographie comme un grand pilier de la recherche sur le Génocide de 1915.

(1) Raymond Kévorkian, *Parachever un génocide, Mustafa Kemal et l'élimination des rescapés arméniens et grecs (1918-1922)*. Odile Jacob, 410 pages, 30 euros.

France Arménie

Հայոց Յեղասպանութեան 109-ամեակին նուիրում «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Երէցկին Շաֆէ Իշխանեան, Գէորգ Իշխանեան, տ. եւ տ. Պերն եւ Ռուբինա Ֆարրա, ի յիշատակ Տէր Արմէն Աւագ Քին. Իշխանեանի:

Տ. եւ տ. Խորէն եւ Սօսէ Տիմիթեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն :

Տ. եւ տ. Արթին եւ Անի Մաժակեան, ի յիշատակ մեզմէ առյաւետ բաժնուած Տէր Սարգիսեան եւ Մաժակեան գերդաստանաց:

Տ. Փիէրէթ Տէր Սարգիսեան, դոկտ. Շանթ Տէր Սարգիսեան, տ. եւ տ. Ժագ եւ Գարէն Թիւրքիւնեան եւ զաւակունք , ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն, հօր եւ մեծ հօր Հրաչ Տէր Սարգիսեանի:

Տ. Արշօ Պոյանեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն՝ Սերգօ Պոյանեանի:

Melbourne-ի «Գոյամարտ»ի ձայնը, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Արսինէ Նազարեան, տ. եւ տ. Նազար եւ Միմի Նազարեան, տ. եւ տ. Յակոբ եւ Լիա Պոզիկեան եւ զւկֆ., տ. եւ տ. Տապիէն եւ Ալին Գատէ եւ զւկֆ., տ. եւ տ. Անդրանիկ եւ Լուանա Նազարեան եւ զւկֆ., ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն, հօր եւ մեծ հօր Յարութիւն Նազարեանի:

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին, Խարբերդ:

Մոնթրէալի Հայ Կեդրոնի Տարեցներու միութիւն, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Voyages Haig, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Արեգ, Քրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն՝ Յակոբ եւ Գարգուհի Մարգարեանի, Յովհաննէս եւ Լէա Պուրսալեանի, Բիւզանդ եւ Զապէլ Այնթալեանի, Յակոբ եւ Կիւլա Պոյանեանի, ինչպէս նաեւ իրենց ծնողաց՝ Վարդգէս եւ Արաֆսի Այնթալեաններու:

Տ. եւ տ. Լեւոն եւ Անի Հասրընեան, ի յիշատակ Հասրընեան ընտանիքի Մեծ եղեռնի նահատակներուն:

Տ. եւ տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Խաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Խաչիկեանի, Յարութիւն եւ Ազատուհի Հայրապետեանի:

Վազգէն, Լեւա Տէր Գալուստեան եւ ընտանիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Մուրատ, Նորա եւ Զապէլ Թէֆ, Զաւէն Կէօնեան, ի յիշատակ Նորայր եւ Րօզա Պէնօհանեանի, Գարգուհի Մարգարեանի, Սուրէն եւ Զարուհի Կէօնեանի:

Պետիկ, Սոնիկ Վարձպետեան, ի յիշատակ Տէրտէրեան, Զագմագնեան եւ Վարձպետեան գերդաստաններու զոհերուն:

Նուշիկ Էլոյեան, ի յիշատակ իր ծնողաց Եդուարդ եւ Աղաւնի Էլոյեաններու եւ մօրեղբօր Լորիս Մալոյեանի:

Նանէ, Գառնի, Դուին եւ Բագէ Ղազարեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Սեւան, Շանթ եւ Դուին Տօնապետեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն :

Մանուկ Զուխանեան, ի յիշատակ իր տիկնոջ Աննա Սֆօրզա-Զուխանեանի:

Տ. եւ տ. Մովսէս եւ Վանտա Քէօսէյեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հօր Սարգիս Փանոսեանի ծնած 1870-ին եւ մեծ մօր Վանտա Փանոսեանի ծնած 1882-ին Ամանոսի Գէլէր գիւղը:

Տ. եւ տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան գերդաստաններու զոհերուն:

ԲԺ. եւ տ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Ե. Ե. Սիմոն Եւ Մարալ Հասարեան

Տ. Ե. Ե. Գեորգ Եւ Արաքի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Աննա Փիլիկեան Եւ գաւակները, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն Եւ հօր Դրօ Փիլիկեանի:

Կարէն Տէր Ասատուրեան Եւ դուստրերը, Լարա Եւ Լիա, ի յիշատակ իրենց հօր Եւ մեծ հօր՝ Վահան Տէր Ասատուրեանի:

Տ. Ե. Ե. Փանոս Եւ Հուրի Ապրազեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Ե. Ե. Արպի Եւ Թալին Գազարեան Եւ գաւակունք, ի յիշատակ Արցախի 44 օրուայ պատերազմին նահատակուած հերոսներուն:

Տ. Ե. Ե. Արգար Եւ Սոնա Միրաբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Վիգէն Թիւֆէնքեան, ի յիշատակ իր ծնողաց՝ Կարապետ Եւ Արմինէ Թիւֆէնքեաններուն:

Տ. Հերմինէ Մանուկեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն. Յարութիւն Մանուկեանի:

Տ. Ե. Ե. Սարգիս Եւ Արագ Եղնեան, ի յիշատակ իրենց հօր՝ ընկ. Լեւոն Եղնեանի:

Տ. Ե. Ե. Հէնրի Զալգալ Եւ Նայիրի Տօլպանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց, Վարդէս Եւ Անահիտ Տօլպանեաններուն:

Տ. Ե. Ե. Աւօ Եւ Անի Քէշիշեան, ի յիշատակ իրենց հօր՝ ընկ. Տիգրան Արուշեանի:

Վահէ Ակոբեան Եւ ընտանիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Ե. Ե. Հրայր Եւ Լիլի Պէնկեան, , ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. Ե. Ե. Ժիրայր Եւ Յասմիկ Պասմանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ Եւ Նուարդ Պասմանեանի:

Տ. Տիրուկ Մաննիկեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն Յակոբ Մաննիկեանի Եւ Մաննիկեան, Մնակեան Եւ Եահնէյեան գերդաստաններու զոհերուն:

Բժ. Սարգիս Երէցեան, Ռաֆֆի Եւ Բաթրիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Ե. Ե. Կարօ Եւ Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան Եւ Պահատուրեան ընտանիքներու զոհերուն:

Բժ. Ե. Ե. Ռուբէն Եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ Արցախի 44 օրուայ պատերազմին նահատակուած հերոսներուն :

Տ. Ե. Ե. Զաւէն Եւ Յասմիկ Իննէնիկեան, ի յիշատակ Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին զոհուած բոլոր նահատակներուն:

Սիմոն, Սիլվա, Սեւան, Մարալ Եւ Յակոբ Փօլատեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. Ե. Ե. Օհան Եւ Սեդա Թապալեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Ե. Ե. Զարեհ Եւ Լիոնի Սարմազեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Ե. Ե. Ռաֆֆի Եւ Ժպիտ Տրունկեան Եւ գաւակները՝ Արեգ Եւ Նանոր, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն :

Տ. Ե. Ե. Մանօ Եւ Բժ. Թալին Քէօսէեան, ի յիշատակ իրենց մեծ մօր՝ Մարի Պետրոսեան Քէօսէեանի, ծնեալ 1929-ին, Այնթապ:

Տ. Ե. Ե. Ալլաք Արոյեան , ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Արմենակ Արոյեանի Եւ Գիւլիստան Արմինեան Արոյեանի:

Արշօ Զաֆարեան, ի յիշատակ Արցախեան պատերազմի զոհերուն:

ՀՈՐԻԶՈՆ

www.horizonweekly.ca

*Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նուիրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

Հեռաձայն՝ 514 332-3757

Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca

Կայքէջ՝ www.horizonweekly.ca

**ՀԱՍՅԷ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
Armenian Weekly
Publié par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)
3401, Olivar-Asselin
Montréal, Québec
Canada H4J 1L5

horizon

Administration / Publicité

Sylva Ehramdjian-Bachekjian
Tél.: (514) 332-3757

E-Mail: sylva@horizonweekly.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Dépôt légal: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925

Editor in Chief: Vahakn Karakachian

Վարիչ Խմբագիր՝

Վահագն Գարագաշեան

Վարչական

պատասխանատու

Սիլվա Պաշեղգեան

Սրբագրիչ՝ Սոնա Թիթիզեան

English - French section

Editor: Tina Soulahian

hearing aid source

hearing instrument specialists

HEAR CHARGE CONNECT

HEAR speech better in any environment with new Augmented Focus technology

CHARGE your hearing aids - Never change a tiny hearing aid battery again!

CONNECT your hearing aids to your Android or iPhone smartphone.

 hearing aid source
hearing instrument specialists

**TRY HEARING AIDS
RISK-FREE**

Call 416 754-4327

2 LOCATIONS

702 Coxwell Avenue
#704, Toronto, ON M4C 3B9
Tel: 416 463-4327(HEAR)

Parkway Mall, 85 Ellesmere Road,
#29 Toronto, ON, M1R 4B9
Tel: 416 754-4327(HEAR)

hello@hearingaidsource.ca

- Free Hearing Tests
- No obligation Hearing Aid Trial
- Hearing Protection

www.hearingaidsource.ca

Everything you've been waiting for!
IN STOCK NOW

The 2024 Nissan ARIYA
our 100% electric crossover

Price starting at
\$55,835*

You may be eligible for up to
**\$12,000* in total
EV government rebates.**

Subject to eligibility requirements. Conditions apply.

RESERVE YOURS TODAY AT NISSAN GABRIEL JEAN TALON

3500, rue Jean-Talon Ouest,
Montréal (Québec) H3R 2E8
nissangabrieljeantalon.ca

514 509-7777

VISIT [NISSANGABRIELJEANTALON.CA](https://www.nissangabrieljeantalon.ca) FOR MORE DETAILS

*Subject to change, continuation or cancellation without notice. Conditions apply. Retailers are free to set individual prices. Federal and provincial incentives are subject to change and are administered by the government. See canada.ca/zero-emission-vehicles for program details. Contact Nissan Gabriel Jean-Talon for full details. Conditions apply. 2024 Nissan Canada Inc.